DieGem
Diversiteit en Gemeenschapsvorming
Solidariteit in Diversiteit

Rapport retrospectieve case study

Learning Community Nevenstroom

(Citizenne)

Riet Steel, Jolijn De Haene & Griet Verschelden

DieGem working paper

08/07/2015

Draft only. Please do not cite without permission.

www.solidariteitdiversiteit.be

Met steun van IWT – Agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie

Universiteit Antwerpen · KU LEUVEN · HoGent · Universiteit Gent · LUCA · iwt

Inhoudstafel

1. Inleiding 4

2. Beschrijving in context 6

2.1 Situering 6

2.2 Werkwijze 9

2.3. Beleidsmatige inbedding 12

3. Diversiteit 16

3.1 Een diverse groep deelnemers 16

3.2 Visies op diversiteit 17

4. Interpersoonlijke praktijken van solidariteit 21

4.1 Bezorgdheid en betrokkenheid (caring about) 21

4.2 Helpen en zorgen voor (caring for) 23

4.3 Voorwaarden scheppen 24

5. Burgerschapspraktijken 28

5.1 Burgerschap als praktijk 28

5.2 Burgerschap als praktijk onder druk 30

6. Bronnen van solidariteit 33

6.1. Interdependentie 33

6.2. Ontmoeting 35

6.3. Gedeelde waarden en normen 36

7. Plaats 38

8. Leerprocessen 42

8.1 Verbinding in LC Nevenstroom: “leren koppelen aan het echte leven”. 42

8.2 Een meer normerende dynamiek in basiseducatie 50

9. Solidariteit in spanningsvelden 52

9.1 Affirmatie - transformatie 53

9.2 Universalistisch – particularistisch 54

9.3 Economisch - cultureel 55

Besluit 57

10. Bibliografie 60

10.1 Geanalyseerde documenten 60

10.2 Beleidsdocumenten 61

10.3 Academische referenties 61

Lijst geïnterviewden 64

1. Inleiding

In het DieGem onderzoek zoeken we naar innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit. Anders dan bij heersende en structurele vormen van solidariteit binnen de context van een natiestaat zoeken wij naar nieuwe vormen van solidariteit op plaatsen waar mensen van diverse afkomst elkaar tegenkomen: op de werkvloer, in de woonomgeving, op school, in de sportclub, het jeugdhuis, enz. Onze hypothese is dat de betrokkenen op deze plaatsen leren omgaan met culturele diversiteit en aangezet worden om burgerschapspraktijken op te zetten die leiden tot innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit. Om deze hypothese te testen, zetten we 32 case studies op. Dit rapport vat de resultaten van één van die case studies samen: de learning community Nevenstroom van Citizenne.

De 'Learning Community Nevenstroom' (hierna LC Nevenstroom) is een deelproject van Citizenne Vormingplus Brussel, erkend als Volkshogeschool binnen het Vlaamse decreet op het sociaal-cultureel volwassenenwerk (2003). Het project ontstond vanuit een samenwerking tussen Citizenne met het centrum voor basiseducatie (CBE) Brusselleer. Deze hybride praktijk werd als casestudy geselecteerd omwille van een alternatieve kijk op burgerschap, geletterdheid en Nederlands leren in een specifieke, cultureel diverse en grootstedelijke context, op een boeiend overgangsgebied tussen de domeinen 'leren' en 'vrije tijd'. We hebben in deze case study expliciet aandacht voor de inbedding van de LC binnen deze sociaal-culturele organisatie, alsook voor de rol van Brusselleer, als partner en actor binnen de basiseducatie, in het ontstaan en vormgeven van deze learning community.

De praktijk van LC Nevenstroom bestaat uit tweewekelijkse activiteiten op vrijdagnamiddag. Hierdoor verliep de casestudie verspreid in de tijd. De dataverzameling van deze casestudie gebeurde tussen september 2014 en februari 2015. De twee betrokken onderzoekers deden vijf participerende observaties tijdens deze activiteiten. Voor de documentanalyse werden interne en gepubliceerde documenten van Citizenne en Brusselleer onder de loep genomen. Tevens werd er literatuur geraadpleegd om de historische situering en beleidsmatige verschuiving van het onderwijsdomein naar het domein van het sociaal-cultureel volwassenwerk te kunnen duiden en om een aantal discussiepunten en spanningsvelden te onderbouwen.

Deze casestudie steunt op een relatief beperkt aantal interviews, die weliswaar verschillende perspectieven vertegenwoordigen: deze van deelnemers, begeleiders en partnerorganisaties. De interviews met de deelnemers verliepen hoofdzakelijk in Engels of Frans en één ervan werd door één van de begeleidsters getolkt. Met de begeleidsters van Citizenne, en met de directeur en stafmedewerker van Brusselleer, werden telkens dubbelinterviews gevoerd. Een volledig overzicht

van de geinterviewden is helemaal op het einde van dit rapport te vinden. Om naar deze interviews in het rapport te evrwijzen, gebruiken we een code. B staat voor professionals van Brusselleer, C voor professionals van Citizenne, en D voor deelnemers van LC Nevenstroom. De draftversie van het rapport werd op basis van een feedbackgesprek met de betrokken organisaties aangevuld en herwerkt. De citaten die uit deze gesprekken werden opgenomen in het rapport, refereren aan de codering van de (reeds eerder bevraagde) personen.

De specifieke beleidsmatige inbedding, bovendien in de Brusselse context, maakt deze case complex. Om die reden bleek een vrij uitgebreide beschrijving in context noodzakelijk. In de analyse van de case wordt voornamelijk de ondersteunende rol van Citizenne onder de loep genomen, maar waar relevant komt ook de rol van Brusselleer aan bod. Gezien het 'leren' in deze case zeer centraal staat, komt dit thema op verschillende plaatsen aan bod, en wordt dit onder punt 8 expliciet gelinkt aan solidariteit in diversiteit.

We wensen nog mee te geven dat we als onderzoekers sterk werden aangegrepen door de precariteit van de leefsituatie van verschillende deelnemers. We botsten op een vrij hoogdrempelig begrippenkader van DieGem om deze praktijk te analyseren: 'grote discours' leken in eerste instantie niet evident om 'kleine praktijken' te ontrafelen, onder meer omdat we aanvankelijk enkel 'lichte' of 'kleine' vormen van solidariteit konden observeren en omdat er bijvoorbeeld weinig expliciete burgerschapsclaims vanuit de groep deelnemers worden geformuleerd. Ook het benoemen van de bronnen van deze lichte vormen van solidariteit bleek niet vanzelfsprekend. Tegelijk maakt de analyse van deze praktijk net duidelijk dat precies ook deze 'lichte' vormen van solidariteit essentieel zijn, en van een grote betekenis voor deze deelnemers.

> *"Ik denk dat dat heel erg klopt. Ik was ook blij om dat zo te lezen. Voor die groep maakt dat dikwijls het verschil, tussen leven en dood nu net niet, maar tussen een beetje een plaats krijgen in de maatschappij en een beetje toegang tot dat burgerschap*" (C3).

Tot slot wensen we Citizenne en Brusselleer te bedanken voor het kunnen uitvoeren van deze casestudie en de individuele begeleidsters en deelnemers voor hun medewerking en openheid.

2. Beschrijving in context

2.1 Situering

Learning Community Nevenstroom is een project van Citizenne (Vormingplus Brussel), dat werd opgericht om met een groep cursisten die NT2 (i.e. Nederlands voor anderstaligen) volg(d)en bij Brusselleer (Centrum voor Basiseducatie Brussel, CBE) een leertraject af te leggen waarin empowerment en talentontwikkeling centraal staan en ruimte wordt gemaakt voor Nederlandse oefenkansen en kennismaking met een breed sociaal-cultureel netwerk (Vandeput, 2012: 1).

In wat volgt focussen we eerst op de learning community als groep en als project: het concept, de werkwijze en groepssamenstelling (cf. 2.1 en 2.2). Om deze praktijk goed te kunnen situeren, is het echter ook van belang aandacht te hebben voor de geschiedenis en de context van het project en haar organisatorische en beleidsmatige inbedding (cf 2.3).

Voor Citizenne is het opzetten en ondersteunen van learning communities niet alleen een inhoudelijke keuze, maar intussen ook reeds een tiental jaar één van de beproefde werkvormen. Het **concept** van een learning community wordt door Citizenne als volgt gedefinieerd:

> *"Een lerende gemeenschap is een groep van mensen die aan elkaar zijn gelinkt door gemeenschappelijke doelen, waarden, praktijken, interesses, overtuigingen, achtergrond. Of zijn territoriaal gelinkt in een buurt, wijk of stad. Deze groep draagt, vanuit de eigen mogelijkheden, bij tot een betrokken samenleving waarin actief burgerschap geen loos begrip is. Deze gemeenschap werkt tevens aan de ontwikkeling van de eigen groep door leerkansen te formuleren en aan te grijpen. En ze zet ze in voor het verhogen van de competenties, vaardigheden en kennis van haar 'leden' "* (Citizenne, 2014a: 14-15).

Citizenne heeft momenteel een zevental lopende leergemeenschappen, gaande van een mamacafé verbonden aan een specifieke school, over Boekbabbels waar met een los-vaste groep boeken worden besproken, tot LC Nevenstroom. De leergemeenschappen verschillen sterk in vorm, duur en in de intensiteit van de professionele begeleiding.

In de visie van de learning community "staan empowerment en talentontwikkeling centraal. Dat wil zeggen dat de cursisten drager zijn van hun eigen leerproces en activiteiten zoeken en organiseren die aansluiten bij hun eigen interesse, talenten en goesting" (Brusselleer & Citizenne, 2013: 2).

LC Nevenstroom is **ontstaan** in 2012 op gezamenlijk initiatief van CBE Brusselleer en Citizenne Vormingsplus, met subsidie vanuit het Federaal Impulsfonds voor Migrantenbeleid. Citizenne en

Brusselleer zijn sinds 2006 partners en werken nog steeds regelmatig samen. Als experiment werd in de loop van 2011 in vier klasgroepen van Brusselleer een traject afgelegd met ondersteuning van Citizenne volgens de visie van de learning community. Dit hield in dat binnen het klassikale gebeuren van de NT2-modules van Brusselleer, de methode learning community werd verkend en werd kennisgemaakt met Citizenne en het ruimere sociaal-culturele veld. In de tweede fase werd de aparte learning community 'Nevenstroom' opgericht binnen de schoot van Citizenne. De benaming 'nevenstroom' verwijst naar de "prangende vraag cursisten [uit een onderwijscontext] te laten doorstromen naar het socio-culturele veld"(Brusselleer & Citizenne, 2013: 4).

Sfeerbeelden Brusselleer © Brusselleer

Hoewel LC Nevenstroom startte als gezamenlijk initiatief werd het vanaf 2013, na afloop van het eerste werkjaar, geïntegreerd in de reguliere werking van Citizenne (Socius, n.d). De doorstroom van deelnemers blijft evenwel gegarandeerd en de lesgevers van Brusselleer verzorgen de toeleiding.

De beoogde **doelgroep** van LC Nevenstroom zijn NT2-cursisten woonachtig in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest met zeer verscheiden etnisch-culturele en socio-economische achtergronden, waaronder veel nieuwkomers. Allen zijn kort en/of anders geschoold en kunnen moeilijk of niet terecht in de formele leercircuits (CVO, VDAB-cursussen).

> "*Ook de drempels naar socio-culturele activiteiten zijn voor hen veelvuldig en hoog. Door hun achtergrond en de veelvuldige drempels verkeren deze deelnemers in kwetsbare levensomstandigheden, zonder veel perspectief of mogelijkheden. Dit project wil deze drempels wegwerken en mensen stimuleren in levenslang en levensbreed leren via socio-culturele weg*" (Brusselleer & Citizenne, 2013: 4).

De groep deelnemers bestaat nagenoeg volledig uit (ex-)cursisten van Brusselleer. Verschillende mensen nemen reeds 2 jaar deel, maar de groep is niet steeds exact dezelfde: er is nieuwe instroom vanuit Brusselleer, maar ook uitstroom. Sommige deelnemers zijn een periode afwezig wegens een

opleiding, stage of tijdelijk contract en keren na verloop van tijd terug. Andere deelnemers zijn intussen verhuisd naar een andere stad of land.

Aanvankelijk werden twee groepen deelnemers toegeleid naar deze LC van Citizenne. De eerste groep cursisten heeft het **hoogste niveau NT2 bereikt** (Waystage 2). Zij stromen grotendeels door naar centra voor volwassenenonderwijs (CVO) en werkgerelateerde opleidingen (VDAB). De prioriteit van de meeste van deze deelnemers ligt in het vinden van een job. Toch zien cursisten vaak "het einde van hun Brusselleer-traject als het einde van kansen om bij te leren en als een verlies van sociale contacten" (Socius, n.d.) en blijven velen graag als groep samenkomen, om Nederlands te oefenen en te onderhouden, maar ook om gezamenlijk activiteiten in Brussel te ondernemen ("een leven na Brusselleer").

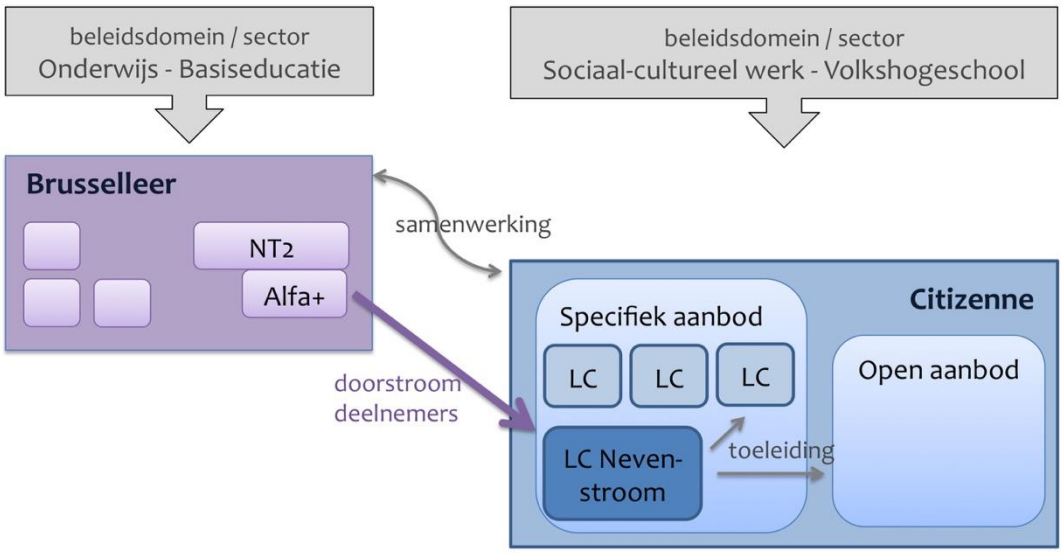
De tweede groep gaat om de **uitgeleerde 'traaglerende'** cursisten uit de 'NT2 Alfa+' groepen.

> "*Bij de traaglerenden (Alfa+) gaat het om cursisten die omwille van hun lage leertempo uitvallen in het modulaire NT2-aanbod. Vaak kampen zij met leerstoornissen of psychische barrières die het leren afremmen. Zij volgende binnen de opleiding Alfa NT2 een specifiek traject. We bieden het Alfa+-spoor aan tot het einde van richtgraad 1.1. Daarna bekijken we voor elke individuele cursist hoe het traject al dan niet wordt voortgezet: doorstroom naar Alfa NT2, naar NT2 of uitstroom"* (Brusselleer, 2014a: 26).

Sinds 2014 werd een visietekst 'uitgeleerd bij Brusselleer' en uitstroomprocedure (Brusselleer, 2014b, 2014c) ontwikkeld en worden de stagnerende cursisten ondersteund en begeleid, opdat de eindbeslissing niet onverwacht komt en er een 'zachte overgang' kan worden gemaakt naar een eventueel extern vervolgtraject. Het gaat hier om een 30-tal cursisten binnen Brusselleer, waarvan velen reeds meerdere jaren les volgden bij Brusselleer (B2).

> *"Vooraleer we spreken van een uitgeleerde cursist moeten alle ondersteunende middelen uitgeput zijn en moet de stagnatie van de cursist aan de hand van objectieve observatiecriteria en door meerdere betrokkenen zijn vastgesteld en besproken. […] Op een bepaald moment is het in het belang van de cursist dat de conclusie 'uitgeleerd bij Brusselleer' wordt genomen. […] Dit betekent niet dat de cursist niets meer zou kunnen leren, maar wel dat het leertraject van de cursist bij Brusselleer ten einde is. Onze mogelijkheden zijn uitgeput"* (Brusselleer, 2014b: 1-2).

Deze groep uitgeleerden zorgde voor een extra druk op de wachtlijsten. Ook dreigden deze uitgeleerden in een isolement terecht te komen ondanks hun motivatie om Nederlands te blijven leren. Daarom werd een gepast aanbod gezocht en gevonden in een toeleiding naar LC Nevenstroom.

Schematische weergave context LC Nevenstroom

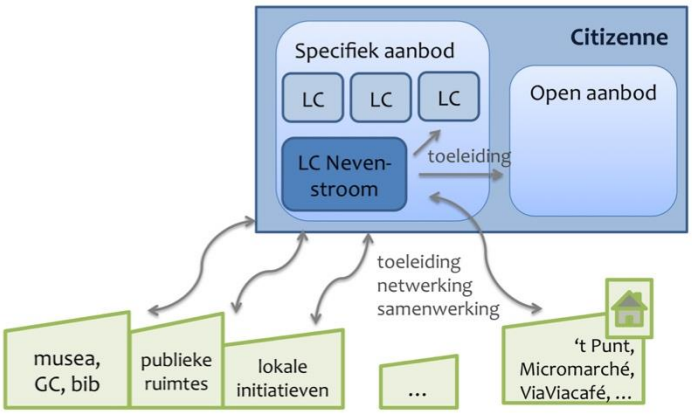
Gaandeweg heeft er hierdoor een **verschuiving** in het doelpubliek van LC Nevenstroom plaatsgevonden: de huidige deelnemers (begin 2015) behoren momenteel zo goed als uitsluitend tot de tweede groep. Deze bewuste verschuiving werd hoofdzakelijk aangestuurd door Brusselleer, vanuit de vaststelling dat de nood in deze groep uitgeleerden het grootst is. Deze herdefiniëring van het doelpubliek betekent echter ook een verschuiving in de functie die deze LC heeft voor de deelnemers. In zekere zin zien we in LC Nevenstroom **een verschuiving van een mogelijk aanbod naar het 'enige' vangnet** voor een specifieke groep cursisten.

2.2 Werkwijze

LC Nevenstroom komt tweewekelijks samen op vrijdagnamiddag. De groep wordt begeleid door twee vaste begeleidsters. Ook een stagiaire sociaal-cultureel werk volgt de LC op in 2014-2015. Op uitstappen of bij grote opkomst voor activiteiten, springen andere medewerkers van Citizenne bij. Op een activiteit zijn er doorgaans tussen 8 en 20 deelnemers aanwezig.

Het programma bevat een afwisseling van activiteiten die doorgaan in een lokaal in Steenkoolkaai 9, hartje Brussel, naast de fysieke werkruimte van Citizenne, en activiteiten op verplaatsing: gezamenlijke uitstappen naar plaatsen of evenementen, of activiteiten vertrekkende vanuit een andere uitvalsbasis in de stad (zoals bijvoorbeeld Muntpunt of BIP). Het is precies deze afwisseling tussen waarderende activiteiten in een veilige omgeving en de activiteiten aan de hand waarvan deelnemers worden blootgesteld en deelnemen aan het levendige stadsleven die een specifieke leercontext mogelijk maakt. Via groepswerk wordt ingezet op levensbreed leren, talentontwikkeling

en Nederlandse oefenkansen van individuele deelnemers, maar ook voor het leren in groep en gemeenschapsvorming. Hoewel het vermelde concept van een learning community verwijst naar een zelfsturende groep waarin de deelnemers drager zijn van het project, is de rol van de begeleiders in deze groep niet gering. We zien dat de professionals het groepsgebeuren op heel verschillende manieren ondersteunen, zowel inhoudelijk alsook praktisch. Zo herinneren de begeleidsters de deelnemers bijvoorbeeld vaak daags voordien aan de activiteit via sms.

Bij de start van een cyclus worden de interesses van de deelnemers verkend, bijvoorbeeld aan de hand van 'identiteitscirkels'. Op basis van de thema's die hieruit naar voor komen, wordt nagedacht over concrete activiteiten om samen op te zetten. Het programma wordt op die manier telkens in grote lijnen vastgelegd, al wordt de openheid behouden om gaandeweg bij te sturen of in te spelen op een opportuniteit of op de actualiteit.

Bij het begin van het schooljaar 2014-2015 werden de thema's natuur en groen(beleving), muziek en koken door de groep geselecteerd. De twee begeleidsters werkten hierrond een programma uit met een eerste reeks activiteiten in het najaar van 2014. De reeks werd afgerond met een terugblik en de uitreiking van 'Oscars' waarmee de talenten van de deelnemers in de kijker werden geplaatst. Voor het tweede semester werd door de begeleidsters een nieuw programma voorbereid. Een aantal voorbeelden van activiteiten:

- Wanneer nieuwe deelnemers in de groep komen, worden vaak kennismakingsspelletjes gespeeld, waarbij ze oefenen in zichzelf voorstellen en kennismaken met elkaar.
- Om de stagiaire in de bloemetjes te zetten, schrijft elke deelnemer een afscheidsbrief en leest die in groep voor aan de stagiaire.
- Elke deelnemer kruipt in de rol van reisgids en vertelt over zijn/haar land van herkomst. Dit wordt schriftelijk voorbereid op basis van een aantal vragen, en er wordt geoefend in het geven van een mondelinge presentatie.
- Ter voorbereiding aan een bezoek aan Ieper in het kader van '100 jaar Groote Oorlog', kruipt elke deelnemer in de huid van een president en stelt voor wat zou hij/zij zou doen voor de vrede.

- Samen plaatsen en initiatieven bezoeken, zoals de plantentuin, een park met buurtmoestuin, een museum, BIP, Muntpunt, een open naai-atelier, …
- …

Impressies activiteiten LC Nevenstroom © Citizenne

Begin 2015 vond een activiteitenreeks plaats rond talenten. Na het verkennen en expliciteren van individuele talenten, werd ook als groep nagedacht over de talenten en sterktes van de groep. Via de cirkelmethode werd onderzocht wat belangrijk en kenmerkend is voor de groep, en werd samen een nieuwe naam aan de groep gegeven: ‘De Bezige Bijtjes’.

De verwijzing naar LC Nevenstroom werd immers niet in de groep gehanteerd en had geen betekenis voor de deelnemers. De begeleidsters verwezen voordien naar de groep deelnemers vaak als de “groep Brusselleerders” of de “Vrijdaggroep”. De gezamenlijke keuze voor de omschrijving van de groep als De Bezige Bijtjes kan dan ook als een belangrijke stap gezien worden in het traject dat met deze groep is afgelegd (C1).

> *“Die term solidariteit kwam daar juist uit. ‘We zijn zoals bijen. Als we allemaal samen werken, dan kunnen we honing maken’. Vele andere mogelijke namen hadden vergelijkbare symbolische betekenissen, en deze is gekozen door de hele groep”* (C4).

2.3. Beleidsmatige inbedding

LC Nevenstroom is ontstaan vanuit de samenwerking tussen twee partnerorganisaties uit twee verschillende beleidsdomeinen of sectoren. Deze beleidsmatige inbedding zorgt voor een specifieke dynamiek en is daarom essentieel om mee te nemen in de analyse van deze praktijk. De achtergrond van de praktijk van LC Nevenstroom wordt namelijk sterk beïnvloed door de opdracht en de inbedding van de betrokken organisaties Brusselleer en Citizenne. Zij werken vanuit verschillende visies op leren en handelen binnen de gegeven beleidskaders van Onderwijs en Vorming dan wel Sociaal-cultureel Volwassenenwerk.

Citizenne is de Brusselse Volkshogeschool, die erkend wordt binnen het decreet van 4 april 2003 betreffende het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Hier gaat het dus om non-formele educatie die in de vrije tijd plaatsvindt. (Non-formele) educatie en sociaal-cultureel werk zijn historisch en decretaal, maar zeker ook principieel met elkaar verbonden. Leerprocessen krijgen een centrale plaats in het sociaal-cultureel werk. De educatieve functie wordt hierin echter steeds verbonden met de andere decretale functies van het sociaal-cultureel volwassenenwerk (gemeenschapsvormende, culturele en maatschappelijke functie) (Vlaamse Regering, 2003). Educatie staat in het sociaal-cultureel werk dus nooit op zich, maar verhoudt zich steeds tot één of meerdere andere functies (Gehre, 2005: 319). Citizenne kiest expliciet voor de integratie van educatie, cultuurspreiding en gemeenschapsvorming (Citizenne, 2010: 50).

Citizenne heeft als doel om van iedere Brusselaar een zelfstandige, zingevende, creatieve en sociaalvoelende volwassene te maken die voor zijn/haar mening uitkomt. ‘Citizenne maakt leren plezant’, luidt hun slogan. Leren vormt een kernelement in LC Nevenstroom, dat gericht is op het

ontwikkelen van vaardigheden bij mensen die niet automatisch toegang hebben tot dit levenslang en levensbreed leren.

> *"Lerende gemeenschappen gebruiken het leren als methodiek om de sociale cohesie te versterken, het stadsherstel en economische ontwikkeling te stimuleren en de heropleving van vaak kansengroepen te bewerkstelligen. […] Kwetsbare doelgroepen maken integraal deel uit van het sociale cohesieproces: zonder een gelijkwaardige inbreng van hen wordt het begrip 'sociale cohesie' volledig uitgehold*" (Citizenne, 2010: 14, 16).

Brusselleer is een vzw erkend als Centrum voor Basiseducatie (CBE) voor het Brussels Hoofdstedelijke Gewest door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Basiseducatie valt onder het Decreet van Onderwijs en Vorming van 2007, en biedt volwassenenonderwijs op het niveau lager en eerste graad secundair onderwijs. Basiseducatie is ontstaan uit alfabetiseringsprojecten in de schoot van het sociaal-cultureel werk en doorgegroeid naar een deel van het volwassenenonderwijs (Van Houte, 2008; De Laeter et al, 2013: 10). Basiseducatie behoort sinds 1990 tot het beleidsdomein Onderwijs en Vorming (Vlaamse Regering, 1990) en werd in 2005 grondig hervormd, gemoduleerd en gecertificeerd (Vlaamse Regering, 2005). Cursisten die een module vervolmaken, ontvangen een certificaat (en geen diploma), wat kansen biedt op verdere opleiding of werk. Centra voor Basiseducatie dienden vanaf dan leerstof aan te bieden in modules en ontwikkelingsdoelen na te streven met alle cursisten. Met het nieuwe decreet op het volwassenenonderwijs, werden sinds 1 september 2007 de na te streven ontwikkelingsdoelen vervangen door eindtermen. Basiseducatie kreeg daarmee een duidelijke opstapfunctie en profileerde zich expliciet arbeidsmarktgericht (Van Houte, 2008). In de jaren 1960 werd volwassenenvorming door o.a. UNESCO nog omschreven als een recht en geen plicht, vanuit een maakbaar en emancipatorisch mens- en maatschappijbeeld. Het waarborgen van het recht was in de eerste plaats de verantwoordelijkheid van de verschillende lidstaten. Niet het individu, wel de samenleving droeg aldus de grootste verantwoordelijkheid. Gaandeweg installeerde zich een meer instrumentele benadering van het levenslang leren concept in functie van arbeidsmarktintegratie, met een grotere klemtoon op de individuele verantwoordelijkheid (Jacobs & Van Doorslaer, 2001; De Wael, 2006: 49-50).

Sinds 2005 wordt door de Vlaamse Overheid een expliciet **geletterdheidsbeleid** gevoerd, dat gecoördineerd wordt door het departement Onderwijs en Vorming. Een belangrijk richtinggevend beleidskader is het Strategisch Plan Geletterdheid Verhogen 2012-2016 (Departement Onderwijs en Vorming, 2012). Geletterdheid wordt hierin als volgt gedefinieerd:

> *"Geletterdheid omvat de competenties om informatie te verwerven, te verwerken en gericht te gebruiken. Dit betekent met taal, cijfers en grafische gegevens kunnen omgaan en van ICT gebruik kunnen maken. Geletterd zijn is belangrijk om zelfstandig te*

> *functioneren en participeren in de samenleving. Geletterd zijn is nodig om zich persoonlijk te kunnen ontwikkelen en om te kunnen bijleren*" (Stuurgroep Plan Geletterdheid, 2013: 2).

Met het Plan Geletterdheid Verhogen werd gekozen voor een geïntegreerd en horizontaal beleid overheen de beleidsdomeinen Welzijn, Cultuur, Werk en Media (Departement Onderwijs en Vorming, 2012). Het plan initieerde acties op de verschillende terreinen: de modularisering en certificering van de opleidingen in de basiseducatie werden ingevoerd en naar aanleiding van het plan kregen de centra voor basiseducatie een financiële impuls. Daarnaast werd geïnvesteerd in de detectie en screening van laaggeletterdheid: er kwam onderzoek en er worden instrumenten ontwikkeld. Eveneens werden netwerken tussen onderwijs, opleiding, werk en cultuur gestimuleerd (Stuurgroep Plan Geletterdheid, 2013: 4). Alle acties hebben de bedoeling om leertrajecten van volwassenen te verbeteren en/of om de kennis over laaggeletterdheid en de expertise in de omgang met laaggeletterden te verhogen bij beleidsmensen en lesgevers, trajectbegeleiders, welzijnswerkers,... (www.vocvo.be).

Met de Vlaamse Gemeenschapscommissie heeft Brusselleer een conventie afgesloten voor projecten in het kader van het Alfabetiseringsplan Brussel en in het kader van het project “Mijn kind gaat naar school, ik ook” voor de organisatie van verschillende bouwstenen ter ondersteuning van de zelfredzaamheid en het onderwijsondersteunend gedrag van anderstalige ouders in het Nederlandstalig basisonderwijs (Brusselleer, 2012, 2014e). Brusselleer wil net als de andere centra voor Basiseducatie de **geletterdheid verhogen** via onderwijs en vorming. Brusselleer beklemtoont in haar visie op leren het belang van levenslang en levensbreed leren en functionele geletterdheid (B2). Het opleidingsaanbod is gericht op het aanleren en verhogen van (geletterdheids)competenties, op het vlak van taal, wiskunde, informatie- en communicatietechnologie en maatschappijoriëntatie. Geletterdheid wordt gezien als belangrijk om zelfstandig te functioneren, te participeren in de samenleving en om zich persoonlijk te kunnen ontwikkelen (Federatie Centra voor Basiseducatie, n.d.). Basiseducatie verzorgt ook cursussen ‘Nederlands als tweede taal’ (NT2) voor lager geschoolde personen, waarvoor intensief wordt samengewerkt met de Huizen van het Nederlands. De sector Basiseducatie bouwt aan een netwerk met partners binnen en buiten het onderwijs om laaggeletterdheid gezamenlijk aan te pakken. Men kiest voor samenwerkingsverbanden met als doelen 1) het sensibiliseren en bereiken van de doelgroep, 2) uitbouwen van totaaltrajecten en 3) vlotte doorstroom naar (vervolg)trajecten (www.basiseducatie.be). Zo blijkt uit de praktijk dat sommige doorverwijzingen vastgelopen persoonlijke (leer)trajecten kunnen vlottrekken, met als voorbeeld een ‘uitgeleerde’ cursist die via Citizenne in de mogelijkheid werd gesteld om een stage te lopen, een traject dat Brusselleer hem eenvoudigweg niet had kunnen aanbieden. Een ander voorbeeld is een uitgeleerde cursiste die met succes doorstroomde naar een Franstalige cursus, die

beter blijkt aan te sluiten bij haar noden en vaardigheden en zo ook tot meer positieve leerervaringen leidt (B3). Dit laatste voorbeeld illustreert ook de niet-evidente plaats van het Nederlands in de Brusselse context.

De dertien centra voor basiseducatie worden ondersteund door Vocvo (Vlaams ondersteuningscentrum voor het volwassenenonderwijs) en door de belangenorganisatie Federatie Centra voor Basiseducatie.

Voorgaande beleidsmatige situering maakt duidelijk dat de verschillen tussen deze formele en non-formele leeromgevingen, bijvoorbeeld in visie op educatie en levenslang leren, maar ook in de gehanteerde methoden om Nederlands als tweede (of vijfde) taal te stimuleren en geletterdheid te verhogen, sterk bepaald en gestuurd worden vanuit de bovenliggende beleidskaders. LC Nevenstroom kan dus gezien worden als een aanbod dat symbool staat voor een verschuiving **van formele naar non-formele educatie** voor een specifieke en residuele doelgroep. Vanuit het perspectief van de professionals gaat het om een verschuiving in de benadering en praktijk van educatie: van formeel en sterk gemoduleerd leren naar non-formeel leren in een organische leergemeenschap. Vanuit het perspectief van de deelnemers gaat het anderzijds ook om een verschuiving van een intensief traject in een onderwijscontext (tweemaal per week) naar een los-vaste lerende gemeenschap die slechts tweewekelijks samenkomt, en van een focus op het Nederlands verwerven naar het Nederlands oefenen doorheen het leren in en van de groep en het verkennen van de grootstedelijke context.

3. Diversiteit

Traditioneel wordt aangenomen dat homogeniteit lotsverbondenheid stimuleert en heterogeniteit dus (minstens) een uitdaging is voor het genereren van solidariteit. In DieGem willen we deze patstelling tussen solidariteit en heterogeniteit doorbreken door te zoeken naar vormen van solidariteit in diversiteit. Hoe kunnen we de diversiteit in deze case beschrijven? Hoe wordt deze diversiteit door de betrokkenen ervaren?

3.1 Een diverse groep deelnemers

De groep deelnemers bestaat uit een wisselend aantal mensen, tussen 8 en 20 deelnemers. De groep is gemengd op het gebied van **gender**. Er zijn ongeveer evenveel mannelijke als vrouwelijke deelnemers. De meerderheid van de deelnemers is alleenstaand, al lopen de redenen daarvoor uiteen (b.v. scheiding, overleden partner, partner in land van herkomst,…). Er zijn momenteel weinig jonge deelnemers. Het **leeftijdsbereik** ligt tussen 30 en 55 jaar.

In deze case is het de **etnisch-culturele diversiteit** die als meest zichtbare vorm van diversiteit naar voren treedt. Hoewel Citizenne door de band genomen geen registratiegegevens bijhoudt, kan in de praktijk een enorme diversiteit worden vastgesteld. Het grootste deel van de deelnemers is gemigreerd uit niet-EU-landen. De herkomstlanden gaan van Syrië over Irak, Iran, Afghanistan, Marokko, Nigeria, Guinee, Palestina, Turkije tot Spanje. Er zijn slechts weinigen die een nationaliteit delen met andere deelnemers. Het grootste aandeel bestaat uit moslims en moslima's (uit verschillende stromingen), daarnaast zijn er ook een aantal deelnemers die tot een orthodoxe of katholieke geloofsgemeenschap behoren. Ook op het vlak van migratiegeschiedenis zijn er grote verschillen. Sommige deelnemers wonen reeds 20 tot zelfs 40 jaar in België, anderen zijn relatief recente nieuwkomers. Een tweetal deelnemers heeft geen wettig verblijf en verschillende deelnemers ervaren problemen met hun verblijfsstatuut of zitten in lopende procedures. Een aantal deelnemers leeft om die reden ver verwijderd van hun gezinsleden.

De **taaldiversiteit** is groot, vele deelnemers spreken meerdere talen. In de groep wordt een combinatie van Nederlands, Frans, Engels, Spaans en Arabisch gesproken en onder sommige duo's van deelnemers ook nog andere talen (Aramees, Marokkaans-Arabisch,…). Door de instroom vanuit Brusselleer, vanuit twee sterk verschillende modules Nederlands als tweede taal (zie p. 7), is het niveau van Nederlands uiteenlopend, en voor een grote groep eerder laag. Verschillende deelnemers die reeds lang in Brussel wonen, spreken vrij goed Frans. Voor sommigen is het Nederlands de enige taal waarmee ze zich in Brussel kunnen uitdrukken, gezien ze geen Frans of Engels beheersen.

Ook het team van Citizenne weerspiegelt een zekere (etnisch-culturele) diversiteit. In de begeleiding van deze learning community heeft dit een duidelijke meerwaarde. De twee vaste begeleidsters

beheersen verschillende talen, waardoor er veelvuldig kan vertaald worden. De aanwezigheid van een begeleidster met Marokkaanse roots die ook kan tolken naar Arabisch, lijkt voor de huidige groep vrijwel onmisbaar.

Er is weinig **socio-economische diversiteit**: de grote meerderheid van de groep moet rondkomen met een laag inkomen.

> *"Ik krijg 800 euro van OCMW, als alleenstaande. Ik betaal 650 huur, 85 Electrabel, 20 telefoon, 20 mutualiteit. Mijn telefoon is alleen om te ontvangen, ik kan zelf niet veel bellen. Voor eten is niets meer over. Ik ga naar de voedselbanken, en mijn kinderen helpen een beetje"* (D1).

Wat de meeste deelnemers gemeen hebben, is hun precaire leefsituatie en positie van maatschappelijke kwetsbaarheid. Bepaalde bevolkingsgroepen riskeren meer dan andere om actief gekwetst te worden door de manier waarop onze maatschappij georganiseerd is. Deze mensen in maatschappelijk kwetsbare posities genieten weinig van het positieve aanbod aan informatie, vorming, hulpverlening en respect dat de maatschappij aan haar burgers biedt, maar worden in die contacten met maatschappelijke instellingen vooral geconfronteerd met de controlerende, sanctionerende en discriminerende aspecten (Vettenburg, 1989). Verschillende deelnemers beschikken ook slechts over beperkte netwerken waarop ze kunnen terugvallen. Net het feit dat eenzaamheid en isolement bij velen speelt, is ook één van de bestaansredenen van LC Nevenstroom.

3.2 Visies op diversiteit

Citizenne heeft heel wat expertise opgebouwd rond diversiteit. In en rond de praktijk van LC Nevenstroom zien we verschillende benaderingen van diversiteit. Ten eerste wordt diversiteit als een **alledaagse realiteit** en als belangrijk **uitgangspunt** beschreven.

Binnen de grootstad Brussel vormen diversiteit, interculturaliteit en meertaligheid een dagdagelijkse realiteit. Reeds van bij de oprichting kiest Citizenne voor "interculturaliseren in diversiteit" en verbindt ze dit aan alle facetten van de werking (Citizenne, 2010: 53). De benadering van diversiteit staat voor een open blik op het individu, voorbij een eenzijdige kijk op verschillen.

> *"Het doorbreken van een eenzijdige kijk op identiteit en verschillen via het 'kruispuntdenken', maakt ons bewust dat verschillen tussen mensen continu zijn. Bv. je bent nooit 100% allochtoon of autochtoon – een derde generatie moslima is misschien even 'autochtoon' als een rasechte Brusselaar die in de stad geboren en getogen is. Bovendien zijn verschillen ook niet statisch bv. eens allochtoon, altijd allochtoon? Hiermee tonen we aan dat een meerdimensionale benadering stigmatisering ondermijnt en een meer open blik op het individu garandeert"* (Citizenne 2012: 21).

*"*Voor Citizenne impliceert 'interculturaliseren' ook een diversiteitsdenken. We pinnen mensen niet vast op een collectieve identiteit (b.v. geloofsovertuiging en etnische origine). We zien mensen in de eerste plaats als individuen met een mozaïek aan identiteiten*"* (Citizenne, 2010: 20). Net omdat diversiteit door praktijkwerkers als een uitgangspunt wordt beschouwd, lijkt het ook minder te worden geproblematiseerd. Voornamelijk de culturele diversiteit wordt onder de aandacht gebracht.

> *"Ik denk dat die diversiteit zo'n beetje eigen is. Dat is gewoon een feit geworden, denk ik. Na tien jaar werken aan Citizenne, dat feest van 10 jaar Citizenne, denk ik dat het mooiste voorbeeld was. Dat was een ongelofelijke mix. Verschillende mensen die samen aan het genieten waren. Samen aan het kletsen en feesten. En dan zie je: dat is hier niet een issue van 'we gaan hier iets doen aan interculturalisatie', dat komt vanzelf"* (C1).

In het nieuwe beleidsplan (Citizenne, 2015: 14) klinkt de visie op diversiteit nog scherper. Hier wordt verwezen naar 'superdiversiteit' als cruciaal kenmerk in de dagelijkse realiteit, werking en visie van Citizenne.

> "*Voor steeds meer Brussellaars is superdiversiteit een deel van hun leven. Geen meerderheidscultuur meer, maar een cultuur van stedelijkheid en verschil is norm geworden. Iedereen moet zich aan iedereen aanpassen. Omgaan met diversiteit wordt dan ook een basiscompetentie voor alle Brussellaars"* (Citizenne, 2015: 14).

> *"Citizenne grijpt vanuit haar context en visie, (super)diversiteit aan als kans, kracht en motor van en voor (verandering in) Brussel. Niet alleen zichtbare diversiteit zoals etnisch-culturele achtergrond, maar ook sociaal-economische diversiteit. Het diversiteitsaspect is een toetssteen in alle aspecten van onze werking"* (Citizenne, 2015: 42).

Citizenne wil constructief omgaan met de gegeven diversiteit en beschouwt "de verschillen tussen mensen en culturen als een bron van rijkdom" (www.citizenne.be) of als een **meerwaarde.** We lezen dit niet enkel in de visieteksten en beleidsplannen, ook bij monde van zowel deelnemers als professionals weerklinkt deze waarderende kijk op diversiteit.

> *"Er komen hier veel nationaliteiten samen, daarom is het belangrijk om naar hier te komen voor mij. Het is belangrijk omdat ik zo verschillen leer kennen en begrijpen"* (D2).

> *"Ik vind ook die diversiteit in die groep mooi. […]. Die mamagroepen soms, bij scholen, dat zijn dikwijls allemaal Marokkaanse mama's of allemaal Turkse mama's. […] Terwijl hier, we hebben bijna geen enkele die van dezelfde streek komt, die hetzelfde verhaal heeft. Ook het feit dat er mannen zijn. […] En ook het feit dat die zo open zijn naar elkaar. […] Ik zou dat tof vinden moesten die andere groepen meer op de Brusselleerders lijken. Terwijl die het misschien beter hebben, financieel en op veel gebieden. Maar toch missen die soms iets, dat de Brusselleerders wel hebben"* (C2).

In de begeleidingsstijl en communicatie van de professionele begeleidsters valt op hoezeer wordt ingezet op een cultuur van gelijkwaardigheid. Eén van de begeleidster benadrukt in haar begroeting

van de groep bijvoorbeeld "*wij zijn hier allemaal collega's",* waarmee ze ook de gelijkwaardigheid tussen deelnemers en begeleidsters in de verf zet. Deze cultuur weten de deelnemers ook sterk te waarderen. Veeleer dan op culturele verschillen wordt de klemtoon vaak op individuele talenten gelegd.

Tegelijk wordt aangegeven dat er een belangrijke **uitdaging** ligt in het omgaan met de gegeven stedelijke diversiteit: het zoeken naar (nieuwe) vormen van gemeenschappelijkheid of de zoektocht naar 'het ultieme Zinneke' of Brusselaarschap.

> *"De diversiteit eigen aan een stedelijke omgeving, daagt ons uit om te zoeken naar nieuwe vormen van burgerschap en sociale cohesie, voorbij een eenzijdig verschil (bvb. etnische origine) maar gestoeld op unieke verschillen tussen leefwerelden, levensstijlen, …* […] *Het zoeken naar nieuwe wij-vormen, andere en frisse vormen van gemeenschappelijkheid, is de basis voor een actief wereldburgerschap waar we een plek geven aan verschillende en tegelijk energie halen uit datgene wat verbindt.* […] *De interculturele samenleving is er. En toch. Je moet er elke dag aan werken 'omdat we moeten uitzoeken hoe we deze samenleving kunnen omarmen'* […] *en 'omdat we moeten zoeken naar een taal om met spanningen om te gaan',* […]. *Spanningen die er vanzelfsprekend zijn omdat mensen nu eenmaal van elkaar verschillen. Citizenne schrijft mee aan deze taal"* (Citizenne, 2010: 21).

Het werken met learning communities wordt gezien als een van de mogelijke en gedeeltelijke antwoorden op diversiteit en complexiteit in de stedelijke samenleving.

> *"Brussel biedt met haar chaos, uniciteit en diversiteit talloze kansen. Het is een web van netwerken, dewelke oneindig kunnen worden uitgeput. Met learning communities werken biedt een mogelijkheid om al de expertise te bundelen en uit te dragen. Een uitdaging is hier zeker het verloop van de bevolking. Het wordt steeds moeilijker om een vaste bewonersgroep te vormen en hiermee aan de slag te gaan. Gemeenschappen trekken zich meer en meer terug, standpunten verharden en vooroordelen nemen nog al te vaak de bovenhand; het blijven voeren van de interculturele dialoog en het aanspreken van buurtgerichte werkingen zijn een must"* (Citizenne, 2010: 34).

> "*Diversiteit is in Brussel een realiteit en we gebruiken dat als een positief gegeven. We proberen in onze werking die diversiteit op een zo natuurlijk mogelijke manier aan te grijpen: niet door ons te richten op niches, maar wel door van relevante thema's te vertrekken die aanleunen bij de context van mensen*" (Macharis in Pianofabriek, 2012: 4).

Brusselleer noch de sector Basiseducatie afficheert haar benadering van culturele diversiteit op haar webpagina's. Toch is diversiteit ook voor Brusselleer een maatschappelijk gegeven dat de dagelijkse praktijk bepaalt. De diverse realiteit wordt voornamelijk omgeschreven in termen van individuele kenmerken.

> *"Er zijn gegevens die wij bijhouden, omdat we het moeten vragen. Maar je kunt daar niet zo veel mee. Dat zijn leuke gegevens. Je kunt zeggen: 'Ja! Vorig jaar hadden wij 121*

> *nationaliteiten!'. Diversiteit: Ja. Maar of dat er dat nu 121 zijn of niet.. . En inderdaad stellen wij vast: de diversiteit is groter geworden, hé. Dus het hele verhaal van de superdiversiteit. Als ik dan terugkijk naar het begin, waren het vooral Marokkaanse, Turkse vrouwen.* […]. *Ge ziet daar hele golfbewegingen al naargelang de problematieken in de wereld* […]*, dat merken wij wel. Maar* […]*, de basishouding moet die openheid zijn, hé"* (B1).

Diversiteit lijkt hier, net als bij Citizenne, te worden gezien als een **realiteit.** Bij Brusselleer lijkt het echter **geen uitgangspunt** te zijn, maar veeleer een thema of issue waarmee men moet leren omgaan. Tekenend is de wijze waarop diversiteit in het beleidsplan van Brusselleer wordt gethematiseerd: in het personeelsbeleid en in het zorgbeleid ten aanzien van cursisten. Ten eerste wil Brusselleer via het voeren van een **diversiteitsbeleid voor het personeel** de diversiteit in het medewerkersbestand verhogen. Kunnen omgaan met diversiteit wordt dan ook als een noodzakelijke competentie voor de leerkrachten beschouwd (Brusselleer, 2014d). Ten tweede wordt diversiteit gethematiseerd onder de strategische doelstelling **zorgbeleid ten aanzien van de cursisten**. De vertaling van een diversiteitsbeleid in termen van een zorgbeleid lijkt in de richting te wijzen van een sterk geïndividualiseerde benadering van diversiteit, met ook het fenomeen van 'uitgeleerdheid' als veeleer individueel dan structureel probleem. Gezien de 'diversiteit en de complexe problematiek van de doelgroep' wil Brusselleer investeren in een goede opvolging van de cursisten en een degelijk zorgbeleid. De uitwerking van een systeem om met de problematiek van uitgeleerdheid om te gaan wordt de taak van een daartoe opgerichte vakwerkgroep en gekoppeld aan een cursistenzorgsysteem (Brusselleer, 2012: 11-16).

4. Interpersoonlijke praktijken van solidariteit

Onder solidariteit verstaan we de bereidheid om met elkaar te delen en te herverdelen vanuit een gevoel van lotsverbondenheid en loyaliteit. We kunnen materiële middelen delen, maar ook immateriële zaken zoals tijd, ruimte en identiteit. We zoeken naar nieuwe vormen van solidariteit waar mensen van verschillende afkomst in elkaars nabijheid toeven en zich engageren in interpersoonlijke praktijken. Welke interpersoonlijke praktijken van solidariteit zijn in deze case significant?

In het hier en nu van LC Nevenstroom zien we verschillende interpersoonlijke praktijken van solidariteit ontstaan. Deelnemers tonen hun bezorgdheid en betrokkenheid ten aanzien van elkaar en van anderen, maar komen ook tot concrete hulp en zorg voor elkaar. Het gaat hierbij om het delen van immateriële zaken zoals tijd, aandacht en zorg, die we verder analyseren in de delen 4.1 en 4.2. Het gaat hier over vormen van solidariteit, die van grote betekenis zijn in het leven van de deelnemers. We duiden deze vormen van solidariteit in termen van "care" (Schuermans et al. 2013), omdat we het onderscheid tussen *caring about* en *caring for* sprekend vinden Het concept care komt niet in de plaats van solidariteit of moet niet gezien worden als een "lichtere" vorm van solidariteit, maar helpt om een aantal vormen van solidariteit genuanceerd te benoemen. In deel 4.3 belichten we vormen van solidariteit die we duiden als de voorwaardenscheppende professionele omkadering van Citizenne, vertaald in de ondersteuning van ontplooiingskansen van individuele deelnemers en in een structureel engagement ten aanzien van een kwetsbare groep. Deze laatste benoemen we als een meer structurele vorm van solidariteit, die tegelijk ook mee de condities schept waarbinnen de lichte vormen van solidariteit tot stand kunnen komen.

4.1 Bezorgdheid en betrokkenheid (caring about)

Ondanks de grote verschillen die er zijn tussen de deelnemers, delen ze vaak ook een aantal (negatieve) ervaringen. Een belangrijke interpersoonlijke praktijk van solidariteit onder de deelnemers duiden we daarom als een **betrokkenheid** op elkaar en een **bezorgdheid** voor elkaar in de groep. Het betreft voorbeelden van een zorgende, relationele sfeer of groepscultuur. Deelnemers willen weten waarom andere deelnemers afwezig zijn, ze uiten hun bezorgdheid voor elkaar en proberen elkaar te ondersteunen of raad te geven als ze kunnen.

> "*For example, I was frustrated about my living place. I had a housing problem […] When I came here, I told them why I did not come last week. […] Most of them, they are worried! Even trying to help if they could, […] trying to look for, asking me questions, where can I go, […], how can they help me to secure a place. They tried. […] I can see that they are helpful, by what they say or do"* (D3).

picknick activiteit LC Nevenstroom © Citizenne

Zowel de professionele begeleidsters als de deelnemers verwijzen naar de aanwezige **'warmte'** in LC Nevenstroom, waaraan iedereen bijdraagt. Binnen de groep wordt er in zekere zin zorg, warmte en steun aan elkaar gegeven in wederkerigheid.

> *"Wat ik bijvoorbeeld ook een sterk moment vond […] dat ze eigenlijk haar in de bloemetjes hebben gezet, met die persoonlijke boodschappen,* [afscheid van de stagiaire, nvdr]. *Dat vond ik echt wel heel sterk. […] Als mensen zelf zo dan dingen maken en doen en zo. […] Ze geven zoveel warmte dan. Sommigen hebben echt niets, maar ze geven zoveel. Wel 'niks' is hier juist een heel slecht woord. Die hebben veel meer dan wij allemaal te samen als je het zo bedoelt"* (C1).

De betrokkenheid en bezorgdheid zien we niet alleen in de nabijheid ten aanzien van elkaar als leden van de learning community, maar ook overheen afstand, met onbekende anderen (Schuermans et al., 2013). Zo wordt er sterk meegeleefd met en gereflecteerd over groepen mensen en problematieken overheen de hele wereld. Zo riep de aanslag op Charlie Hebdo, maar ook de activiteit rond WO I veel gespreksstof op rond oorlog en vrede dichtbij, maar ook veraf. Hier zien we dat de professionals mee het kader scheppen waarin caring about ten aanzien van verre anderen mogelijk wordt (zie 4.3).

4.2 Helpen en zorgen voor (caring for)

Naast bovenstaande voorbeelden zijn er ook interpersoonlijke praktijken van solidariteit te benoemen binnen de groep die de vorm aannemen van (kleine of grote) praktische hulp en het opnemen van ondersteunende taken en rollen.

> *"Maar ja, zo die dynamiek van die groep verandert ook gewoon. Die helpen mekaar ook. Want als dat dan bij dat naaiatelier was: als er dan iemand niet klaar geraakt, dan maakt een ander dat verder af. Of dan geeft die dat aan mekaar. Sommigen zijn vrijgevig ook. Als ze zo zien van: 'oh, die heeft dat wel graag, ik ga dat aan haar geven'. […] En dan denk ik van: 'ja, ok, je hebt dan zelf niets meer, maar je hebt er iemand anders plezier mee kunnen doen'"* (C2).

Begeleidsters geven bijvoorbeeld aan dat er in de ontmoeting tussen de deelnemers van deze LC en andere deelnemers aan het aanbod van Citizenne vaak boeiende ontmoetingen ontstaan, waaruit soms solidariteit voortvloeit. Zo gebeurde het dat na afloop van een gezamenlijke kookactiviteit met een mamacafé, een oudercomitélid meeging met een LC-deelneemster om een zaak rond sluikstort uit te klaren en zo een GAS-boete te vermijden. Soms gaat de hulp veel verder dan een eenmalige ondersteuning en is deze gebaseerd op een sterk gevoel van lotsverbondenheid. Verschillende interpersoonlijke praktijken van solidariteit binnen LC Nevenstroom situeren zich zeer sterk in het hier en nu en grotendeels ook in een gemeenschappelijkheid die de zeer diverse groep met elkaar deelt. Doordat de leden van de groep gedeeltelijk 'in hetzelfde schuitje zitten', hebben ze veel aan elkaars zorg én ervaringskennis. Zo wordt er informatie gedeeld en uitgewisseld over procedures, over interessante adressen en cursussen en opleidingen, maar er wordt ook bijgestaan met vertalen. Begeleidsters geven aan dat op basis van de eigen ervaringen sommige deelnemers uitgroeiden tot 'ware maatschappelijk assistenten', die als geen ander lotgenoten wegwijs weten te maken in het kluwen dat het institutionele Brusselse landschap is.

Uit een persoonlijke getuigenis van de deelneemster D1 blijkt dat zij zeer sterk werd en wordt ondersteund door een andere deelneemster D4. Ze delen hetzelfde herkomstland in conflictgebied en behoren tot dezelfde, vrij hechte en kleine geloofsgemeenschap, maar hebben een verschillende achtergrond en nemen onderscheiden posities in de Brusselse samenleving in. D1 werd door D4 geïntroduceerd in de LC Nevenstroom, maar ze wordt ook ondersteund met financiële middelen, persoonlijk advies en steun, vertaling naar het Frans en bemiddeling in het contact met instanties. Het in vele opzichten afhankelijk zijn van deze steun en goodwill van één persoon, is voor D1 niet altijd makkelijk. Deze interpersoonlijke praktijk ontstaat en bestaat los van de interventie van de professionals, maar werkt wel door in de praktijk van LC Nevenstroom.

Voorbeelden van solidariteit in termen van *caring for* ten aanzien van verre anderen overheen een grotere afstand (Schuermans et al., 2013) vonden we in deze case minder. Toch nam LC Nevenstroom als groep reeds verschillende malen deel aan solidariteitsacties zoals 'Brussel Helpt'[1]. Dit soort activiteiten gebeurt veelal op initiatief van de professionele begeleidsters of in het kader van een grootschaligere actie van Citizenne als geheel.

4.3 Voorwaarden scheppen

Binnen de groep van deelnemers ontstaat een elementair gevoel van 'samen te horen' of een vorm van gemeenschappelijkheid, wat zich uit in verschillende vormen van *caring about* en *caring for*, essentiële verschijningsvormen van solidariteit in diversiteit. Het mag duidelijk zijn dat de open, warme en vrijgevige sfeer in de groep mee wordt gestimuleerd en gefaciliteerd door de interventies van de begeleidsters. Ook het feit dat de professionals veel aandacht en betrokkenheid uiten voor de deelnemers, wordt door individuele deelnemers opgemerkt en gewaardeerd.

> *"[de begeleidsters] leren ons vriendschap.* […] *Omdat ze ook geen verschil maken, en iedereen hier hetzelfde is"* (D1).

> *"Maar eigenlijk zo, die effecten, ge kunt dat soms zelf niet weten wat voor invloed dat je hebt. Want vorige keer met dat gesprek dat was zo keimooi dat D1 zei dat ze eigenlijk 'vriendschap' van ons kreeg.* […] *Wat ik dan soms heb is, dat ik dat soms onderschat.* […] *dat ge dan zo denkt van: amai, hebben wij die invloed, zijn wij zo belangrijk voor die persoon?"* (C2).

Een meer structurele vorm van solidariteit vinden we terug in het voorwaardenscheppende karakter van de professionele omkadering van LC Nevenstroom door Citizenne, zowel op het individuele als het structurele niveau.

In de wijze waarop de activiteiten worden geprogrammeerd en voorbereid, zien we bijvoorbeeld dat de begeleidsters een kader of leeromgeving scheppen, waarbinnen waardering, ontmoeting en solidariteit kunnen ontstaan. Voorbeelden daarvan zijn:

- activiteiten die aanleiding geven tot de erkenning en waardering van culturele diversiteit, door bijvoorbeeld elke deelnemer als reisgids over zijn/haar land van herkomst te laten vertellen;
- activiteiten waarin geleerd en geoefend kan worden in het uitdrukken van appreciatie of dank maar waar ook, vanuit een talentgerichte benadering, kan 'gegeven' worden, zoals

[1] Een solidariteitsactie tegen eenzaamheid in Brussel door Muntpunt en FMBrussel

een activiteit waarin de groep de stagiaire in de bloemetjes zet en waarin alle deelnemers een bedankingsbrief voor haar schrijven en voorlezen;

- activiteiten waarin blikverruiming en bewustwording, uitwisseling, ervaring van lotsverbondenheid en verbinding wordt mogelijk gemaakt tussen deelnemers van de LC en andere deelnemers van Citizenne, zoals het gezamenlijke bezoek aan Ieper in het kader van '100 jaar Groote Oorlog'.

In wat volgt worden twee strategieën uitgelicht aan de hand waarvan Citizenne de voorwaarden schept om tot solidariteit te komen: de inzet op het verhogen van de kansen en mogelijkheden van de individuele deelnemers en het engagement dat men als organisatie opneemt ten aanzien van de doelgroep.

4.3.1 Ondersteuning van individuele ontplooiingsmogelijkheden

Ten aanzien van individuele deelnemers nemen de professionals van Citizenne initiatieven om deelnemers op verschillende wijzen te ondersteunen en hun ontplooiingsmogelijkheden te maximaliseren. We vernemen dat de professionals net hieruit ook een grote jobtevredenheid halen.

> *"Als je vraagt: 'wat doe je het liefst op Citizenne?', dan is dat die groep van Brusselleer. […] Dat is zo betekenisvol werk. Dat je zo iets doet waarvan je weet: dat helpt. Als je ziet wat er gebeurt of als je ziet hoe mensen groeien. Dat mensen er van genieten om dingen te leren. En met zoveel goesting terugkomen en staan te popelen om terug te mogen komen. Dat geeft voor uzelf dan ook een heel tof gevoel"* (C1 & C2).

Er wordt veel aandacht besteed aan de erkenning van individuele verschillen en het waarderen van culturele **diversiteit**. Voorbeelden daarvan zijn de kennismakingsactiviteiten of de activiteit waarin deelnemers in de huid kruipen van een reisgids voor hun thuisland (cf p. 10).

Verschillende voorbeelden zijn te noemen waarbij individuele deelnemers worden toegeleid naar het interne of externe aanbod. Zo werd bijvoorbeeld de echtgenote van een deelnemer van de LC uitgenodigd om naar het mamacafé te komen dat Citizenne op een ander tijdstip organiseert, met als doel haar **netwerk te verbreden**.

Daarnaast tracht Citizenne kansen te geven om solidair te *kunnen* zijn. In het bieden van deze kansen, zien we dat Citizenne de kaart trekt van **'talenten'**. Door talenten in de kijker te plaatsen, maar deelnemers ook gericht daarop aan te spreken, wordt de potentiële bijdrage aan en meerwaarde voor de samenleving zichtbaar gemaakt.

> *"Talent is ook, om iedereen een kans te geven. 't Is ook vanuit de filosofie vanuit die LC: zo van werken rond dingen waar zij zin in hebben, waar zij willen in bijten, als het ware om van daaruit dingen te laten groeien"* (C1).

Als klein, maar daarom niet minder essentieel voorbeeld verwijzen we naar een Afrikaanse deelneemster, die via Citizenne als vrijwilliger bananen kon gaan bakken in een school. De ervaring om zelf solidair te kunnen zijn, te kunnen 'geven', een bijdrage te leveren met één van haar talenten en daar ook waardering voor te krijgen, was van een grote persoonlijke betekenis in het alledaagse leven van deze vrouw, die zich doorgaans in een 'ontvangende' maatschappelijke positie bevindt. Door individuele talenten in de kijker te plaatsen, wordt ook het doorbreken van negatieve ervaringen mee mogelijk gemaakt.

> *"Omdat wij ook zo rond talenten gewerkt hebben, ziet ge eigenlijk dat elke workshop apart heel speciaal is voor de persoon die dan zijn talent heeft kunnen tonen. Want we hebben zo een naai-workshop gedaan in de Beeldenstorm. Op dat moment was dat wel M. die dan aangaf dat ze echt goed kon naaien en dat was echt zo precies háár atelier"* (C2).

In het nieuwe beleidsplan is één van de vier beleidsopties dan ook het inspireren en stimuleren van Brussellaars om te vertrouwen op hun talenten en hun dromen na te jagen. Citizenne profileert zich als "expert in het opsporen van talenten en het stimuleren van dromen", en wil fungeren als een "trampoline om ervaringen talenten en verhalen duurzaam in te zetten *for the greater good*" (Citizenne, 2015: 38).

4.3.2 Engagement ten aanzien van een kwetsbare groep

Het project, dat startte in een samenwerking met Brusselleer en met ondersteuning van een subsidie van het Federale Impulsfonds voor Migrantenbeleid, werd door Citizenne opgenomen in de reguliere werking. Daarmee bouwt Citizenne aan een duurzame verankering van een projectmatig initiatief, aan de hand waarvan ze inzet op een **structureel engagement ten aanzien van een groep mensen die uit de boot (dreigen te) vallen**. Enerzijds biedt Citizenne aan de deelnemers kansen om Nederlands te oefenen en de stad Brussel en haar aanbod beter te leren kennen. Anderzijds is het een manier om anderen te (blijven) ontmoeten, persoonlijke netwerken te vergroten en eenzaamheid tegen te gaan. Het engagement van Citizenne ten aanzien van deze (doel)groep, kan worden benoemd als vorm van solidariteit. Citizenne neemt dit engagement op vanuit een geloof in in sociale rechtvaardigheid en het recht op onderwijs en vorming voor iedereen.

> *"Citizenne geeft toegang tot vorming aan mensen die drempels ervaren of uitgesloten worden uit het bestaande vormingslandschap. We doen dit door zoveel mogelijk drempels weg te nemen (prijs, locatie, methode, begeleider)*" (Citizenne, 2015: 41).

Daarnaast zien we een belangrijke vorm van solidariteit in de wijze waarop Citizenne **drempels helpt verlagen** door in te zetten op toeleiding naar andere organisaties en diensten voor alle deelnemers aan Citizenne in het algemeen en deze groep in het bijzonder. Citizenne kaart (net als Brusselleer) hoge drempels aan bij partnerorganisaties. Drempels kunnen geduid worden als de betaalbaarheid, bereikbaarheid, beschikbaarheid, begrijpbaarheid als bruikbaarheid van het aanbod. Zo zetten de professionals van Citizenne op hun eigen manier in op een transformatie van systemen die deze groep (dreigen) uit(te)sluiten.

> *"De Vormingscentra willen werk maken van een democratische en solidaire maatschappij die gaat voor diversiteit en duurzaamheid. Ze streven naar een samenleving waar mensen met verschillende visies en levensbeschouwingen elkaar respecteren, bevragen en beïnvloeden. Het Vormingplus-aanbod weerspiegelt dus een sociale betrokkenheid. Door participatie, engagement en verantwoordelijkheid aan te moedigen, willen de Vormingplus-centra ook zelf een invloed hebben op maatschappelijke veranderingen"* (Gezamenlijke visietekst Vormingplus in Citizenne, 2010: 10).

5. Burgerschapspraktijken

Klassiek is solidariteit gebaseerd op burgerschap als status: het formeel lidmaatschap van een politieke gemeenschap geeft toegang tot allerlei (herverdelende) voorzieningen. In DieGem onderzoeken we hoe nieuwe vormen van solidariteit groeien uit concrete praktijken van burgerschap in de publieke ruimte. Deze kunnen een claim leggen op economische herverdeling, culturele erkenning of politieke vertegenwoordiging.

5.1 Burgerschap als praktijk

Als organisatie vermeldt Citizenne burgerschap vrij expliciet in haar visietekst en koppelt burgerschap aan het werken aan een democratische en solidaire maatschappij vanuit een positieve benadering van diversiteit en van de bijdrage die alle burgers aan deze maatschappij kunnen leveren. Uit de wijze waarop Citizenne inzet op positieve ervaringen en op talentontwikkeling van deelnemers, lijkt zij aan te sluiten bij een visie op **burgerschap als praktijk.**

> *"Citizenne wil door vorming de positieve krachten in Brussel verbinden en iedereen een stem geven, om er een sterker geheel van te maken, om de democratie te versterken, om wederkerigheid te brengen in relaties tussen verschillende gemeenschappen. En zo op zoek te gaan naar nieuwe en andere vormen van actief burgerschap"* (Citizenne, 2010: 12).

De visie focust heel sterk op de verbinding tussen gelijke kansen, een solidaire samenleving, empowerment en burgerschap. Er wordt verwezen naar een **gedeeld burgerschap**: iedereen is mee verantwoordelijk voor de samenleving, maar moet ook de kansen krijgen om die verantwoordelijkheid mee op te nemen. We herkennen hierin een relationele kijk op burgerschap, waarin burgerschap benaderd wordt als een gevolg van de manier waarop de relatie tussen mensen onderling en tussen mensen en instituties wordt vormgegeven (De Droogh & Verschelden, 2009).

> *"Nood aan solidariteit en engagement in én voor de stad. Op zoek naar een gedeeld burgerschap"* (Citizenne, 2010: 41).

Met het nieuwe beleidsplan wordt het werken rond burgerschap zeer expliciet op de agenda geplaatst voor de komende werkperiode (2016-2020), met als één van de vier beleidskeuzes, namelijk het 'inzetten op kritisch en creatief burgerschap'. Om daaraan bij te dragen, stelt Citizenne zich tot doel om zich te ontpoppen tot een school van het dagelijks leven, veilige vrijplaatsen te organiseren voor constructieve confrontatie rond stedelijk samenleven en kritisch burgerschap, en trendsetter te zijn in contexten die non-formeel leren aantrekkelijk maken (Citizenne, 2015: 39).

> *"Onder burgerschap verstaan we dat elke burger in staat is ten volle van zijn rechten als lid van een samenleving te genieten en elke burger ook verantwoordelijkheid opneemt voor die samenleving en er zich mee verbonden voelt. Kritisch en creatief burgerschap gaat een stap*

> *verder. We definiëren het als het in staat zijn om de maatschappelijke orde kritisch te benaderen en de capaciteit, zichtbaarheid en ruimte die burgers hebben om actief aan het publieke debat deel te nemen"* (Citizenne, 2015: 39).

De organisatie engageert zich om het maatschappelijk debat in de stad mogelijk te maken en te voeden. Ze engageert zich om bij te dragen aan een democratische arena waarin (private) kwesties publiek kunnen worden gemaakt en onderwerp worden van dialoog en onderhandeling. Ze werpt zich daarbij ook op als een belangenbehartiger van de groepen deelnemers, als een vertaler van wat leeft in de gemeenschap, door dit ook op andere schalen en fora te signaleren.

> *"Citizenne ontwikkelt een vormingsaanbod dat ontstaat uit haar netwerken en learning communities. We maken zichtbaar wat leeft in de netwerken, en vertalen dat naar meso en macroniveau. We maken daarbij gebruik van reeds bestaande evenementen in de stad, organiseren zelf acties, nemen deel aan congressen, onderhouden contacten met verschillende overheden en beleidsniveau, … Kortom, Citizenne voedt en maakt mee het debat in de stad"* (Citizenne, 2010: 13).

Door de inzet op competentie- en talentontwikkeling (o.m. in de vorm van verwerven van taal en het leren lezen en gebruiken van de stad, zie punt 8) ondersteunt Citizenne de deelnemers in het kunnen aanwezig zijn in de stad. Een concreet voorbeeld hiervan zien we in de open oproep voor de denktank over beeldvorming van de islam, die Citizenne eind december 2014 lanceerde:

> *"OPROEP: VOER MEE HET DEBAT OVER DE BEELDVORMING VAN DE ISLAM IN BRUSSEL.*
> *De islam roept allerlei beelden op, gaande van het monsterlijke IS tot het heilige verhevene. Deze staan ver van de gemiddelde Brusselse moslim voor wie de islam iets heel anders betekent. Toch zoomt de media vooral in op een negatieve beeldvorming. Citizenne wil laten zien hoe de islam ook inspirerend kan zijn en een krachtbron voor velen. Daarom zoekt Citizenne Brusselaars die mee een ander verhaal willen laten zien. Stoort de éénzijdige berichtgeving over de islam jou? Zin om mee het gesprek aan te gaan over de plaats van de islam en de beeldvorming erover?"* (www.citizenne.be).

Op organisatieniveau werd initiatief genomen om aan de slag te gaan met een aantal signalen en bezorgdheden die de sociaal-cultureel werkers in verschillende learning communities, waaronder LC Nevenstroom, en activiteiten opvingen die aanhaken op het huidige politieke en publieke debat rond islamterrorisme. Vele moslims voelen zich geviseerd en gediscrimineerd en uitten hun kritiek op de dominante negatieve beeldvorming over de islam. De visie op burgerschap vertrekt dan ook sterk vanuit een politiserende kijk op diversiteit (cf 3.2).

De denktank kwam reeds meermaals samen, met een zeer diverse groep Brusselaars (zowel moslims als niet-moslims, mannen als vrouwen, mensen met en zonder migratie-achtergrond). De denktank wordt mede ondersteund door De Pianofabriek. De rol van Citizenne is het begeleiden van het proces en het mee nadenken over producten en acties. Citizenne neemt hiermee als organisatie een

maatschappelijke positie in en werkt vanuit het micro-niveau om een bijdrage te leveren aan veranderingen op meso- en macroniveau. Men verzamelt een groep mensen en bouwt mee aan een ruimer debat. Door de vertaalslag naar activiteiten zoals de denktank rond beeldvorming over de islam, maakt Citizenne het mogelijk om ook op andere niveaus aan de slag te gaan met de signalen die voortvloeien uit de individuele verhalen en de kwesties op groepsniveau. In dit alles zien we een eerste stap richting het formuleren van claims op erkenning en representatie.

5.2 Burgerschap als praktijk onder druk

Het wordt echter duidelijk dat burgerschap als praktijk niet los kan worden gezien van burgerschap als status, en als een geheel van rechten en plichten. De spanning tussen vigerende invullingen van burgerschap tekenen niet alleen de individuele verhalen van deelnemers, maar zijn ook erg kenmerkend voor deze sociale praktijk als geheel. Aan de hand van een aantal thema's en voorbeelden laten we zien hoe burgerschap als praktijk op verschillende manieren onder spanning staat in LC Nevenstroom, een leercontext die zich situeert in de vrije tijd.

Het recht op leren en het recht op onderwijs is een internationaal erkend mensenrecht en is ook een sociaal grondrecht, erkend binnen het 'recht op sociale en culturele ontplooiing' van artikel 23 van de Belgische grondwet (Verschelden, 2005: 360). Het recht wordt erkend, en dus gezien als een taak en verantwoordelijkheid voor anderen en voor de samenleving als geheel. Het is daarbij essentieel dat de erkenning van het recht op basiseducatie geflankeerd wordt door maatregelen om de nodige condities te creëren om dit recht uit te kunnen oefenen (Unesco, 1997 in Börjesson, 2013). Toch blijkt het recht op onderwijs (en dus op basiseducatie) niet voor iedereen afdwingbaar: mensen zonder wettig verblijf worden in ons land bijvoorbeeld uitgesloten uit het volwassenenonderwijs. Sinds schooljaar 2011-2012 moet wie als volwassene taallessen Nederlands of een andere cursus wil volgen in het volwassenenonderwijs of de basiseducatie beschikken over geldige verblijfsdocumenten (Departement Onderwijs en Vorming, 2013).

Geletterdheid en het levenslang en levensbreed leren worden door vele auteurs gezien als een hefboom voor burgerschap (Ooijens, 2009; Van Wing et al., 2008; Rogers, 2003). Jacobs en Van Doorslaer formuleerden echter reeds in 2000 dat door een dominante en sterk economische visie op geletterdheid, de sector basiseducatie systeemvaardige mensen klaarstoomt op maat van een mensonwaardig systeem: "zij reproduceert de sociale ongelijkheid omdat ze dezelfde criteria aanvaardt en toepast in haar eigen opstelling ten aanzien van de doelgroep als de criteria die aan de basis lagen van de uitsluiting" (Jacobs & Van Doorslaer, 2000: 170). In de kennismaatschappij wordt in toenemende mate het individu verantwoordelijk geacht voor zijn of haar eigen leerproces (Bouverne-De Bie, 2002; Verschelden, 2005). Een burger die niet (voldoende) investeert in zijn eigen

leerprocessen, wordt steeds meer (mede)verantwoordelijk gesteld voor het eigen risico op sociale uitsluiting. Burgerschap wordt dan teveel gezien als een eigenschap van individuen, en niet als een gevolg van de manier waarop de relatie tussen mensen onderling en tussen mensen en instituties wordt vormgegeven (De Droogh & Verschelden, 2009). Dit vinden we niet alleen terug in de problematisering van de ongelijke toegang tot burgerschap door de organisatie (Citizenne, 2015: 15), maar ook in de empirie van LC Nevenstroom. Voor verschillende deelnemers van LC Nevenstroom komt het recht op onderwijs onder druk te staan, met grote gevolgen voor hun participatiekansen en identiteitsvorming.

Voor de groep deelnemers die wordt beschouwd als 'uitgeleerden', geldt dat ze, in een context getekend door de modulering en certificering van leerresultaten, wordt uitgesloten van haar recht op onderwijs en wordt doorverwezen, zij het met een 'warme overgang', naar de non-formele educatie of het sociaal-culturele veld. Waar deze overgang voor sommigen en geslaagde overgang inhield naar een anderssoortige vorming of educatief aanbod, werd deze overgang door verschillende deelnemers ervaren als uitsluiting. Het 'persoonlijke falen' van 'uitgeleerden' lijkt namelijk te betekenen dat ook hun recht op formeel onderwijs in NT2, zij het tijdelijk, wordt ingeperkt.

> *"Daar is ze gestopt. Brusselleer heeft haar eigenlijk gestopt. Want zij is héél gemotiveerd om Nederlands te leren. Dat is voor haar eigenlijk de enigste taal die zij kan gebruiken naast het Arabisch. Vanaf september hebben ze gezegd dat ze moest stoppen. Want ze had alles al gezien, er is geen vervolg meer voor haar. Ze heeft toen echt veel geweend, hé […] Ze zegt: ik ben begonnen met deze taal, ik heb daar zoveel in geïnvesteerd, vijf jaar. Ik vind het zo moeilijk om nu te moeten herbeginnen in het Frans. […] Ze vindt dat zo spijtig en een verlies van tijd ook, dat ze geen diploma heeft kunnen krijgen in Brusselleer. Dat ze kan zeggen van 'dat heb ik bereikt'"* (C2 tolkt voor D1).

Voorgaande analyse wordt zowel door Brusselleer als Citizenne aangegrepen als een argument voor een duurzame samenwerkingsverbanden tussen formele en non-formele educatie (B3; Citizenne, 2015: 17).

In de concrete praktijk van LC Nevenstroom zien we ook een sterk spanningsveld tussen burgerschap als status en burgerschap als praktijk. Bijna alle deelnemers verkeren in een situatie waarin ze **geen volwaardige burgerschapsstatus** hebben. Voorbeelden waaruit blijkt dat burgerschap als status leidt tot feitelijke uitsluitingsprocessen en de begrenzing van het dagelijkse leven van burgers liggen voor het rapen in de deelnemersgroep van LC Nevenstroom. Verschillende deelnemers ervaren moeilijkheden met hun verblijfsstatuut en zijn onzeker over hun toekomst als Belgisch burger. Ze worden daardoor ook beperkt in de uitoefening van verschillende grondrechten (zoals recht op wonen, arbeid, bijstand) of kunnen geen aanspraak maken op bijvoorbeeld gezinshereniging. Eén van de deelnemers verloor de kans om Nederlands te leren omwille van een gezondheidsprobleem, wat

opnieuw leidt tot verminderde participatiekansen aan de samenleving en tot een verlies van zelfwaarde. Deze man *wil* wel Nederlands leren, maar *mag* het niet meer, omdat hij een medisch attest kreeg dat hij het niet (meer) *kan*:

> *"Then I stopped with Brusselleer because of my health problem, yes. They [doctors] gave me sort of pass […], they gave me a paper that shows that I don't understand what they are teaching […]. They say that my brain do not catch up to what they are saying. I say it is not my problem, it is health problem. But I really want to learn Nederlands"* (D3).

D5, een migrant met buitenlands rijbewijs mag in België niet autorijden. Het rijbewijs is ongeldig wegens de verschillende schrijfwijze van zijn naam op zijn identiteitsbewijs. Daarnaast is zijn niveau van Nederlands te laag om hier een rijopleiding te volgen of een rijexamen af te leggen.

> "*Dat gaat een stuk over dat falen van de maatschappij. Allez, ja, die mensen blijven ook die honger hebben om dingen te leren. […] Het zijn soms zo'n kleine stomme dingen dat maken dat mensen beperkt blijven. En dat doorbreken, dat is dan weer een ander stuk verhaal"* (C1: 23).

Zo blijkt het verwerven van de Nederlandse taal, ook in de meertalige Brusselse context, een belangrijke sleutel tot volwaardige maatschappelijke participatie. Dit is één van de hoekstenen van het Vlaamse inburgeringsbeleid, maar blijkt ook sterk uit de alledaagse ervaringen van de deelnemers van deze groep. Toch bemoeilijkt net de kwetsbare positie van deze mensen en hun 'onvolledige burgerschapsstatus' het verwerven van het Nederlands. Dit moeizame leerproces zorgt telkens opnieuw voor nieuwe vormen van uitsluiting.

Precies deze uitsluitingsmechanismen en drempels in de samenleving, die mede het gevolg zijn van een maatschappij waarin burgerschap nog steeds dominant gedefinieerd wordt in termen van status en als een geheel van rechten en plichten, is een belangrijke bestaansreden van LC Nevenstroom.

> *"Citizenne richt haar aandacht op het ondersteunen en stimuleren van burgerschapspraktijken die behoren tot de onderstroom van de samenleving en op groepen die geen aansluiting vinden of een ongelijke toegang hebben tot hun rechten"* (Citizenne, 2015: 15).
>
> *"Net zoals je light vormen van solidariteit hebt, denk ik dat je hier ook light vormen van burgerschap hebt"* (C3).

Citizenne neemt met dit initiatief een engagement op ten aanzien van een groep mensen die onder meer uit het onderwijssysteem worden uitgesloten als een 'residuele groep'. Net om deze (spiraal van) negatieve burgerschapservaringen te doorbreken, zet Citizenne, gesteund door de sector sociaal-cultureel volwassenenwerk, in op talentontwikkeling en "Mensen laten schitteren".

6. Bronnen van solidariteit

Wat zet mensen aan om te delen en te herverdelen? In de sociologische literatuur onderscheiden we vier bronnen van solidariteit: wederzijdse afhankelijkheid, gedeelde waarden en normen, strijd en ontmoeting.

Binnen de groep zien we dat de draagkracht beperkt is om tot structurele vormen van solidariteit te komen. De 'kleine' of lichte vormen van solidariteit in termen van 'er zijn', bezorgdheid en zorgen voor zijn daarom niet minder relevant in het licht van solidariteit in diversiteit. In deze vormen van solidariteit die in de praktijk van LC Nevenstroom tot stand komen, zien we **interdependentie** sterk naar voor komen als bron van solidariteit, zoals in de literatuur omschreven (cf. 6.1). Daarnaast spelen ook **ontmoeting** en **gedeelde waarden en normen** een rol (cf. 6.2 en 6.3).

Van **strijd** als bron van solidariteit vonden we geen elementen terug in de praktijk van LC Nevenstroom. Dit terwijl er in heel wat alledaagse ervaringen van deelnemers, aanleidingen zouden kunnen worden gevonden om vanuit een lotsverbondenheid tot een gezamenlijke strijd te komen. De voor velen gedeelde ervaring van een precaire levenssituatie en van uitsluitingsmechanismen leidt eerder tot een vorm van groeps- en gemeenschapsvorming en onderlinge steun dan tot gezamenlijke strijd. In de wijze waarop Citizenne zich engageert voor het bouwen aan het burgerschap van een kwetsbare groep, zitten elementen van strijd vervat, maar we duiden deze niet als bron van solidariteit.

6.1. Interdependentie

Het cement dat een samenleving bij elkaar houdt, bestaat in deze visie uit het feit dat mensen er zich bewust van zijn dat ze van elkaar afhankelijk zijn door de doorgedreven arbeidsverdeling. Solidariteit groeit dan uit de nood aan interactie en coöperatie in een context van wederzijdse afhankelijkheid.

Er zijn enkele elementen van wederzijdse afhankelijkheid aan te duiden binnen LC Nevenstroom. Ook hier zien we de cruciale rol van de professionals die met hun interventies en begeleidingsstijl (leer)omgevingen weten te creëren waar interdependentie mogelijk wordt gemaakt.

In de **meertalige context** die LC Nevenstroom is, zien we bijvoorbeeld een vorm van interdependentie ontstaan tussen cursisten en begeleidsters en tussen cursisten onderling, doordat iedereen voortdurend inspanningen dient te leveren om met elkaar in interactie te treden en te communiceren. Om elkaar te leren begrijpen is voortdurend **vertalen en hertalen** nodig, en wordt er samen gezocht naar gepaste woordenschat om boodschappen onder woorden te brengen. Cursisten

tolken voor elkaar en ook de begeleidsters doen moeite om hun uitleg in het Engels, Frans of Arabisch te herhalen. Tijdens de activiteiten zien we dat veel tussenkomsten van de professionals precies gericht zijn op het ondersteunen van een open communicatie: luistervaardigheden, respect voor elkaar, durf om te spreken, … Op een activiteit van voornamelijk Marokkaanse vrouwen rond 50 jaar migratie bijvoorbeeld, kon D1 schitteren met haar vertaling naar klassiek Arabisch.

> *"D1 had heel veel tijd en dan ging ze echt overal naar toe. En dan hadden wij een Salon Souvenir en dan is ze daar naar toe gegaan.* […] *dat was hier op een avond, dan kwamen er mensen over 50 jaar Marokkaanse migratie in België […] verhalen daarover vertellen. Dat was zo een groep vrouwen die D1 dan echt hebben opgenomen en ze wouden dat zij dus heel die tekst zou begrijpen. En ze hebben dat dan vertaald in het Arabisch. En omdat hun Arabisch, da's Marokkaans, en zij spreekt echt Arabisch en dan kon zij hen verbeteren. En ze voelde zich toen echt de leerkracht van 'en ik heb ze verbeterd, want ze zeiden dat fout'. En ze voelde zich toen echt zo…"* (C2).

De keuze die de organisatie maakt voor het inzetten op **talentontwikkeling** houdt eveneens verband met interdependentie: door mensen aan te spreken op hun sterktes en talenten, weten ze zich niet alleen gewaardeerd, maar ook aangesproken op hun potentiële bijdrage aan het samenleven. Illustratief is bijvoorbeeld de keuze voor het waar mogelijk inschakelen van deelnemers als **vrijwilligers** (met vrijwilligersvergoeding). Hiermee tracht Citizenne de aanwezige talenten bij deelnemers te waarderen en aan te wenden door ze te vertalen in ontplooiingsmogelijkheden en jobkansen. Een concreet voorbeeld is de Afrikaanse deelneemster die via Citizenne als vrijwilligster kon bijdragen aan een schoolfeest door bananen te gaan bakken en op die manier in staat werd gesteld te kunnen geven en bijdragen en solidair te kúnnen zijn. Om tot deze vormen van solidariteit te kunnen komen, is de wederzijdsheid van belang: het is duidelijk dat er een wisselwerking aanwezig dient te zijn, die betekenis heeft voor verschillenden betrokken partijen.

> *"En vrijwilligersvergoeding, hé. Als wij iets doen, gaan wij i.p.v. dat we een professional zouden laten komen, hebben we toch liever dat dat een gewoon iemand is, een cursist waarvan we weten: die heeft dat talent,* […] *en die mensen voelen zich dan ook gewaardeerd. Dat gaan we zeker altijd doen"* (C1 & C2).

Zoals we in sectie 4.3.1 reeds onderstreepten, ondersteunt Citizenne individuele ontplooiingskansen, door het zichtbaar maken en aanwenden van de talenten van de deelnemers. Hierdoor wordt de (potentiële) bijdrage aan de samenleving erkend en zichtbaar gemaakt. Hierin zien we niet enkel het inzetten op empowerment van individuen, maar ook de collectieve emancipatie van een kwetsbare groep burgers op een meer structureel niveau. Door het leren te koppelen aan het echte leven, draagt LC Nevenstroom bij aan positieve individuele ervaringen voor de deelnemers, aan een andere beeldvorming over en empowerment van deze groep.

"Door hun achtergrond en de veelvuldige drempels verkeren deze deelnemers in kwetsbare levensomstandigheden, zonder veel perspectief en mogelijkheden. Dit project leert hen dat je als individu wel invloed kan hebben en actie kan ondernemen, ondanks veelvuldige beperkingen" (Brusselleer & Citizenne, 2013: 4).

"De (Brusselse) samenleving vraagt en vereist zoveel competenties, vaardigheden, diploma's van mensen waardoor voor velen sociale, culturele en economische uitsluiting het gevolg is. Brusselleer speelt samen met Vormingplus Citizenne een cruciale meerwaarde voor zoveel mensen die drempels ervaren. Beide organisaties zijn door deze samenwerking belangrijke teamspelers in het maatschappelijke Brusselse veld. Wij willen door dit project 'time-out' vragen, we willen deelnemers en het werkveld laten stilstaan en een maatschappelijk bewustzijn creëren dat deze mensen wel degelijk hun plaats hebben in de maatschappij en er zelfs een belangrijke meerwaarde kunnen genereren" (Brusselleer & Citizenne, 2013: 11).

6.2. Ontmoeting

Volgens deze benadering ontstaan informele vormen van solidariteit uit toevallige kleine ontmoetingen. Door interactie en dialoog leren mensen elkaar beter kennen en begrijpen en groeit de tolerantie in de samenleving.

Ontmoeting ontstaat niet uit zichzelf, ze vormt het voorwerp van een belangrijke logica achter de professionele tussenkomsten: "We willen dicht bij de mensen ruimten creëren die tot interactie en ontmoeting uitnodigen om zo mensen ertoe aan te zetten van en met elkaar te leren op een ongedwongen en aangename manier" (Citizenne, 2010: 9). Ontmoeting krijgt hier een dubbele betekenis. Zoals reeds uitvoerig aan bod kwam in punt 4.1 wordt de onmoeting an sich niet als een vorm van solidariteit ervaren door de deelnemers, maar vanuit ontmoeting en uitwisseling ontstaan in het alledaagse handelen wel kleine vormen van solidariteit. We constateren dat vanuit het groepsgebeuren convivialiteit ontstaat die zich vertaalt in verschillende vormen van bezorgdheid en zorg dragen voor elkaar en van een vorm van gemeenschap en lotsverbondenheid.

Ontmoeting als bron van solidariteit staat vaak in nauw verband met de vaststelling van een **gedeelde ervaring**. Verschillende voorbeelden van betrokkenheid op elkaar (4.1) en bereidheid tot effectieve hulp (4.2) groeiden vanuit een gedeelde ervaring. Een voorbeeld hiervan is de ervaren bezorgdheid voor elkaar binnen de groep, wanneer bijvoorbeeld de huisvestingsprobleem van één van de deelnemers ter sprake komt. In het alledaagse handelen en door samen activiteiten te doen, wordt erkenning gegeven aan ieders persoonlijk verhaal en kan samen gezocht worden naar mogelijke antwoorden op problemen. Een ander voorbeeld is de solidariteit die ontstaat tussen de twee voorheen onbekende vrouwen rond de GAS-boete, naar aanleiding van een ontmoeting tussen

verscheiden groepen die Citizenne begeleidt. Het mogelijk maken en ondersteunen van dergelijke ontmoetingen, duidden we in 4.3 reeds als een vorm van structurele solidariteit: Citizenne bouwt aan een voorwaardenscheppend kader om vormen van solidariteit te faciliteren.

Ontmoeting beschouwen we hier niet alleen als aanleiding tot het vaststellen van de **gedeelde ervaring**, maar ook als aanleiding tot de ervaring van **lotsverbondenheid**. Deze groep is voor velen immers één van de weinige plaatsen waar zij een vorm van (lots)verbondenheid ervaren en waar ze, vanuit een positieve ervaring, hun relaties in en met de stad kunnen uitbreiden en verknopen.

Het genereren van ontmoetingskansen doorbreekt niet alleen het isolement van sommige deelnemers, maar draagt ook bij aan de uitbouw van (persoonlijke) netwerken en het uitbreiden van resources waarop men kan terugvallen. Ontmoeting kan hier dus ook gezien worden als een belangrijke voorwaarde voor **netwerking**. Deze netwerking maakt op haar beurt vormen van solidariteit vanuit interdependentie mogelijk.

> "*Ik denk dat dat wel voor die groep een grote meerwaarde heeft, zo die netwerken groter maken, het ontmoeten. Ja, want die zitten vaak in zo'n isolement bij hun eigen gelovige gemeenschap, dikwijls ook bij hun eigen etnische gemeenschap […]. En als ze dan zo in een gemixtere groep komen, dat ze elkaar dan toch wel kunnen helpen"* (C2).

Het inzetten op ontmoeting is opnieuw een voorwaardenscheppende strategie van Citizenne die verschillende vormen van solidariteit ondersteunt (cf. 4.3).

6.3. Gedeelde waarden en normen

Volgens deze visie is solidariteit geworteld in een collectief bewustzijn. Het gevoel van deel uit te maken van een culturele gemeenschap met gedeelde waarden en normen schept een solidariteit tussen hen die wederzijds gericht zijn op die gemeenschappelijke waarden en normen.

Gedeelde normen en waarden zijn niet noodzakelijk een bron van solidariteit in de interpersoonlijke praktijken die we in LC Nevenstroom zien ontstaan. We zien wel dat Citizenne waarden vooropstelt overheen haar werking, die als gedeelde waarden bijdragen aan een kader waarbinnen solidariteit tot stand kan komen. Deze waarden zijn 1) Geloof in de kwaliteiten en de mogelijkheden van Brusselaars en Brussel, 2) Gelijkheid, duurzaamheid en verantwoordelijkheid, 3) Respect voor diversiteit en 4) Solidariteit en openheid (Citizenne, 2010: 8). Solidariteit en diversiteit vormen voor Citizenne dus waarden op zich. We zien dat dit in de praktijk vertaald wordt in het open en respectvol klimaat dat de begeleidsters installeren en stimuleren in de groep en waarin de gelijkwaardigheid van alle betrokkenen wordt uitgedragen.

Een interpersoonlijke praktijk van solidariteit die wél sterk voortkomt uit gedeelde waarden en normen zien we in de intensieve hulp en ondersteuning die een deelneemster van een andere ontvangt. De vrouw in kwestie verwijst naar de gedeelde cultuur en de hechtheid van deze orthodoxe gemeenschap als belangrijke verklaring voor de ervaren steun. Deze solidariteit zit echter ook verknoopt in een buurt (inbedding in gedeelde plaats) en wordt nog versterkt in de gezamenlijke deelname aan de LC (cf. 4.2). Deze interpersoonlijke praktijk van solidariteit ontstond buiten LC Nevenstroom, maar speelt hier wel door. Deze vorm van solidariteit is voornamelijk een vorm van dependentie of afhankelijkheid, met een beperkte wederkerigheid, omdat D1 in haar huidige leefsituatie minder in staat is om ook terug te kunnen geven. Deze niet-wederzijdsheid zit haar dwars en werkt vaak beklemmend, wat dan weer aansluit bij wat we beschreven onder interdependentie (6.1), namelijk dat het wederzijds kunnen delen van belang is in interpersoonlijke praktijken van solidariteit.

7. Plaats

DieGem werkt met de hypothese dat nieuwe vormen van solidariteit ontstaan uit praktijken op concrete plaatsen waar mensen van heel verscheiden culturele achtergronden (al dan niet gedwongen) nabij zijn. Op welke manier stimuleert plaats het ontstaan van innovatieve praktijken van solidariteit in diversiteit?

Voor de werking van LC Nevenstroom speelt 'plaats' op heel verschillende manieren en in verschillende betekenissen een belangrijke rol. De fysieke uitvalsbasis op Steenkoolkaai 9 in het centrum van de stad, herbergt niet alleen Citizenne, maar ook Micromarché, Het Punt (steunpunt vrijwilligerswerk Brussel), ViaVia Reiscafé, Cachet vzw, Merhaba vzw, Contre Tendance asbl, Arte N'ativa asbl en DIY DAY. In het gebouw heeft Citizenne haar kantoren, maar kan de groep van LC Nevenstroom ook gebruik maken van een lokaal op de eerste verdieping. Door de open inkomhal met achterin het ViaVia Café is de plaats als **locatie** vrij toegankelijk. In de bureaus en de 'dynamische ruimte' van Citizenne kan je vrij eenvoudig binnenkijken en -wandelen vanuit deze inkomhal. Het halfopen ViaVia Café zorgt voor een centrale ontmoetingsplaats waarin ook verbinding met de andere initiatieven mogelijk is. Het lokaal waar vaak werd bijeengekomen op de eerste verdieping in Steenkoolkaai 9 is dan weer minder toegankelijk en zichtbaar: deze toegangsdeur is gesloten en je moet aanbellen om binnen gelaten te worden. Recent wordt voornamelijk bijeengekomen in de 'Vitrine', een lokaal dat uitgeeft op de straat en zowel meer zichtbaar als laagdrempelig is.

Google Street View, 2015

De begeleidsters beschouwen deze plaats als een belangrijke **uitvalsbasis**. Omdat de deelnemers uit heel verschillende wijken komen, heeft de precieze plek en omliggende buurt geen nauwe band met de deelnemersgroep. Dit is anders bij de overige learning communities van Citizenne, die meer plaatsgebonden zijn.

> **"***Dat is dan wat verschillend, denk ik, dan als we een mama-groep in Anderlecht hebben of in een scholengroep. Hier is het meer groepsgebonden en Citizenne heeft haar stek hier, en dat is ook heel goed, ook heel toegankelijk. […] Maar het blijft wel zo'n beetje de filosofie om naar de mensen toe te gaan. Allez, in een plek, in een school, in een klas, […] een plek waar er vergaderd kan worden, […] een gemeenschapscentrum. Plekken bij hen in de buurt, eigenlijk is dat de bedoeling, […] meestal gaan wij zelf naar de plek toe"* (C2).

Voor de concrete werking maakt het weinig uit waar de deelnemers precies vandaan komen, terwijl de groep duidelijk in verbinding staat met vele plaatsen en groepen in de stad en in de rest van de wereld. De groep kunnen we zien als een klein netwerk in de Brusselse context met de werkplek van Citizenne als gedeelde plaats en uitvalsbasis. De vormen van solidariteit die binnen de groep van LC Nevenstroom ontstaan situeren zich zeer sterk in nabijheid. Zowel *caring for* als *caring about* zijn gesitueerd in het hier en nu en grotendeels ook in een gemeenschappelijkheid die de zeer diverse groep met elkaar deelt, zoals onder meer de lotsverbondenheid op basis van het feit dat ze samen op afstand leven van hun oorspronkelijke thuis ergens op de wereld.

De begeleidsters maken de keuze om een aanzienlijk aandeel van de activiteiten plaats te laten vinden op deze plaats in de stad. Citizenne streeft het creëren van veilige leeromgevingen na en het is net in het lokaal waarvan de groep hier gebruik maakt, dat deze tot stand kan komen. Deze plaats is dus een belangrijke **locale** voor LC Nevenstroom en heeft een zekere '**nestfunctie'** (Heiden et al., 2003) voor haar werking. Daarmee wordt verwezen naar de ankerplaats of veilige haven voor een vrij gesloten groep met vaste professionele ondersteuners. Hierbinnen is er naast gestructureerde tijd (concrete opdrachten en activiteiten) ook vrije tijd (om ervaringen uit te wisselen, te vieren, te genieten, te maken…). In deze veilige leeromgeving worden oefenkansen op maat van de groep deelnemers gecreëerd, en is er veel ruimte om in te spelen op de noden en vragen die leven in de groep.

> *"'t Is niet de bedoeling dat wij daar een clubje van willen maken, maar wel een vertrouwdheid creëren dat de mensen weten: dat is nu echt wel voor ons. En ge voelt dat dat wel nodig is"* (C1).

De uitvalsbasis van Citizenne is bovendien een **relationele plaats**. Ten eerste bestaat op de concrete locatie reeds een klein netwerk van organisaties die een gebouw delen. Ten tweede is de plaats verbonden met alle hoeken van de wereld via de diverse groep deelnemers van LC Nevenstroom. Door middel van verschillende activiteiten worden deze relaties ook zichtbaar gemaakt, denk maar aan de activiteit waarin iedereen zijn herkomstland voorstelt als reisgids en de vaak aanwezige wereldbol (cf. 2.2). De hele wereld komt binnen in de groep, en door middel van de activiteiten worden zowel gelijkenissen als verschillen gethematiseerd. Globale issues kunnen dan ook een invloed hebben op de werking van LC Nevenstroom. In het omgaan met deze thema's binnen de groep spelen de begeleidsters vaak een bemiddelende rol.

Tot slot zet Citizenne sterk in op het uitbreiden van de geografische actieradius van de deelnemers. Dit doet Citizenne door met de groep veel activiteiten buitenshuis te voorzien, op verschillende plaatsen in de stad. We zouden dan ook kunnen stellen dat LC Nevenstroom naast een nestfunctie

ook een '**webfunctie'** (Heiden et al., 2003) heeft: Citizenne fungeert als een belangrijke knoop of vertakking in een groot relationeel netwerk in de Brusselse grootstedelijke context.

> *"De wijk op zich, …ja. 'k Denk dat vooral Citizenne is dan zo het ankerpunt. De plek waar mensen samen komen om van daaruit te vertrekken, als iedereen op tijd is [gelach]"* (C1).

Citizenne staat bijvoorbeeld mee in voor de kennismaking met een gevarieerd sociaal-cultureel aanbod, onder meer door samenwerking met partners. Door het aanbod onderling te verbinden, wordt het ook toegankelijker. Deelnemers krijgen hierdoor meer vat op de stedelijke omgeving en vergroten hun kansen om zich doorheen de stad te bewegen en gebruik te maken van de stedelijke ruimte en haar voorzieningen. Dit laatste aspect brengt ook een territoriaal aspect naar voor: de professionals treden op als facilitatoren opdat de deelnemers Brussel beter leren kennen. Daarbij wordt aandacht besteed aan aspecten als mobiliteit, oriëntatie en drempels (hoe geraak ik daar, hoeveel kost me dat, op welke korting kan ik aanspraak maken,…). Deze praktijk maakt duidelijk dat de keuze van locaties voor activiteiten en de inbedding van deze plaatsen in een netwerk, de leerprocessen die plaatsvinden mee bepalen en mogelijk maken.

> *"Ik denk dat dat ook een heel krachtige leeromgeving is, hé. Als je bijvoorbeeld over muziek, als je dan naar het Muziekinstrumentenmuseum gaat. Dan dat je alles met foto's moet doen in een klas die leeg is en kaal"* (C2).

> *"Soms dan denk ik: 'Goh, weer weg' […], maar daar komt zoveel uit […]. Mensen hebben daar ook heel veel aan, dat is niet zomaar een uitstapje, eigenlijk, hé. Daar gebeurt eigenlijk altijd zo veel"* (C1).

Het is door deze uitstappen dat ontmoeting met andere groepen tot stand komt, waaruit enerzijds een gevoel van lotsverbondenheid en anderzijds positieve (burgerschaps)ervaringen kunnen voortvloeien. Het is precies in de afwisseling tussen veilige en waarderende groepsactiviteiten 'binnenshuis' met de kennismaking met het levendige maar ook uitsluitende stedelijke sociaal-culturele netwerk, dat het leren in LC Nevenstroom plaatsgrijpt.

Citizenne trekt voor haar volledige werking expliciet de kaart van de (super)diverse Brusselse stadssamenleving, Meer nog dan andere Belgische steden is Brussel een (kleine) wereldstad, in volle transitie. Wat Brussel onderscheidt van andere (kleine) wereldsteden in België, Europa en daarbuiten is niet de migratiegeschiedenis, noch de aanwezigheid van de vele nationale en internationale politieke instellingen. Het is de combinatie van deze aspecten met de specifieke politieke geschiedenis en institutionele complexiteit van Brussel (De Haene et al., 2015). Citizenne beschouwt de 'stad als canvas' voor de beoogde leerprocessen en burgerschapspraktijken en als 'emancipatiemachine':

> *"Een belangrijke setting voor het leren is de publieke en stedelijke ruimte omdat ze de directe leefomgeving van de Brussellaars is. We gebruiken de stad als canvas en dat betekent ook dat we aanwezig zijn in de stedelijke publieke ruimte. We zien de stad als een rijke omgeving voor uitwisseling en ontmoeting tussen Brussellaars. De ideale plek voor het leren van elkaar, voor experiment en voor constructieve confrontaties tussen Brussellaars"* (Citizenne, 2015: 13).

Uit de bevraging van de deelnemers komt naar voor dat Citizenne als 'plaats' een eerder **diffuse plaatsidentiteit** heeft. De verwijzingen naar de groep (LC Nevenstroom), de plaats ('t Punt aan de Steenkoolkaai) en de organisatie (Citizenne) lopen in het spreken van de deelnemers sterk dooreen.

> "*Citizenne. I tell the person I go to Citizenne. Say, 'what is Citizenne'? I tell him or her that it is a place we got learn things, which we don't know"* (D3).

Voor verschillende deelnemers is ook het onderscheid tussen de organisaties Brusselleer en Citizenne niet geheel duidelijk, en lijken ze beide deel uit te maken van eenzelfde organisatie of dienst. Ook de deelnemers beschrijven de praktijk van LC Nevenstroom eerder als locale, los van de concrete plekken waar activiteiten doorgaan.

> "*I don't understand the question.* […] *Do you mean actually in terms of environment or … Environment doesn't mean anything. What matters is the intake, what I receive, what I receive from the place I went to, not the environment. The place itself, it doesn't matter. What I receive from the place I went*" (D3).

De kwaliteit van de fysieke locatie(s) of het onderscheid met de andere organisaties in Steenkoolkaai 9 worden in de gevoerde gesprekken immers niet naar voren geschoven als belangrijk. De deelnemers identificeren zich met de groep, met LC Nevenstroom, waardoor caring about mogelijk wordt en waardoor ook drempels op andere locaties kleiner worden. De praktijk als locale hangt dan ook samen met de processen van groepsvorming binnen de LC (cf. 8.1.2). Het behoren tot een groep die samen activiteiten onderneemt lijkt een sterkere **sense of place** te genereren, dan de fysieke plaatsen waar deze activiteiten doorgaan.

> *"In Brusselleer leren we Nederlands lezen en schrijven. Met Citizenne gaat het niet echt om Nederlands leren, want daarvoor zijn er niet vaak genoeg activiteiten. We doen activiteiten en bezoeken plaatsen. Ik vind het wel goed om nieuwe dingen, nieuwe plaatsen en nieuwe organisaties te leren kennen"* (D2).

De identiteit die aan de plek wordt toegekend hangt dus heel nauw samen met het 'doel' die de activiteiten voor de deelnemers hebben: Nederlands oefenen, Brussel leren kennen en/of anderen ontmoeten.

8. Leerprocessen

Leerprocessen op niveau van de betrokkenen (professionals en deelnemers) spelen een rol bij het tot stand komen van nieuwe vormen van solidariteit in diversiteit.

8.1 Verbinding in LC Nevenstroom: "leren koppelen aan het echte leven"[2].

'Leren' is een essentieel element in deze praktijk. Het gaat bij Citizenne niet enkel om individuele leerprocessen, maar ook en zelfs vooral over de maatschappelijke betekenis van leren. Solidariteit vormt in deze leerprocessen geen doelstelling op zich, maar is in zeker zin wel een uitkomst.

De visie van Citizenne vertrekt vanuit volgende benadering van leren en educatie:

> *"Vorming en educatie als middel om verandering te brengen in de persoonlijke context van Brussellaars en in de Brusselse samenleving. Vorming en educatie om verbondenheid en nieuwe verbindingen in de stad te stimuleren"* (Citizenne, 2015: 13).

Via het Nederlands oefenen, het leren van elkaar en het verkennen en toe-eigenen van de stad en via het stimuleren van bewustwording bij andere organisaties, draagt LC Nevenstroom bij aan de individuele en collectieve emancipatie van de deelnemers. De focus ligt op het versterken van de plaats van de deelnemers in de samenleving. Door in te zetten op de talenten en de sterktes van de deelnemers, wil men het besef creëren – bij de deelnemers, maar ook bij andere actoren – dat deze groep mensen wel iets kan bijdragen aan de samenleving, ondanks hun vaak kwetsbare positie.

> *"[…] Ik kan er wel toe bijdragen dat ze zich gewaardeerd voelen. Dat ze voelen dat ze iets kunnen met de talenten die ze hebben en weldegelijk een plaats hebben in deze maatschappij*" (Citizenne, 2012: 15).

Dat besef wil Citizenne realiseren bij de deelnemers zelf, maar ook bij andere organisaties en instituties in Brussel en in de samenleving. We zien daarbij voornamelijk kwalificerende en socialiserende en in mindere mate ook subjectiverende leerprocessen. Op niveau van Citizenne vinden we zowel **verbindende als doorbrekende dynamieken**. **Normerende dynamieken** komen in LC Nevenstroom en Citizenne niet of veel minder op de voorgrond.

Citizenne wil bouwen 'aan een open en lerend Brussel' samen met andere organisaties, groepen en gemeenschappen. Zoals alle Vormingsplus-centra streeft Citizenne ernaar "de kans om blijvend bij te

[2] Citizenne, 2010: 14

leren binnen het bereik van iedere bewoner te brengen, met bijzondere aandacht voor groepen die moeilijker hun weg naar vorming vinden" (www.vormingplus.be).

> "*We staan ervoor mensen iets bij te leren op een plezante manier en dat in de grootstedelijke context. We vertrekken daarbij van 3 grote sporen: diversiteit, empowerment en grootstedelijke competenties. Voor Citizenne zijn dat drie sporen die elkaar kruisen en waarlangs sociaal-cultureel werk moet lopen om innovatief te zijn"* (Macharis in Pianofabriek, 2012: 4).

Citizenne besteedt in de uitbouw van haar aanbod speciale aandacht aan maatschappelijk kwetsbare groepen en mensen met specifieke educatieve noden (Citizenne 2010: 9). Centraal in hun visie staat het versterken van individuen en groepen. De inzet is om subjectiverende leerprocessen bij de deelnemers tot stand te brengen.

> "*Het besef dat ze kunnen gaan praten en iets kunnen veranderen in de stad, dat je wel invloed hebt op de dingen, is heel belangrijk. Je merkt dat mensen gedurende zo'n project hun grenzen verleggen en elkaar in hun ideeën vinden en versterken*" (Pianofabriek, 2012: 05).

In de LC Nevenstroom kiest Citizenne ervoor om vanuit een positieve benadering met deze groep deelnemers aan de slag te gaan, onder meer door het werken rond **talenten**. Ook de rol van de professional wordt in functie gesteld van deze talentontwikkeling:

> "*We helpen mensen hun talenten en interesses ontdekken en in actie om te zetten. We stimuleren de deelnemers om initiatief te nemen in functie van hun talenten, vaardigheden en interesses*" (Brusselleer & Citizenne, 2013: 4).

De keuze voor een focus op talenten is onder meer ingegeven vanuit de vaststelling dat de mensen uit deze groep elders reeds heel vaak worden geconfronteerd met wat ze (nog) niet kunnen. Ook de 'verplichte' doorstroom vanuit Brusselleer is voor vele deelnemers een erg negatieve ervaring.

> *"Omdat het toch wel mensen zijn die dikwijls te horen krijgen wat ze niet kunnen, dat ze niet mee zijn, ze kunnen niet bij Brusselleer blijven want hun Nederlands is niet goed. Dus die worden constant geconfronteerd echt met hun falen en proberen wij dan zo een beetje positiever, waarderender mee aan de slag te gaan. We spreken hen aan op de dingen die ze kunnen. En ik denk dat zij daar dan ook wel van genieten, eigenlijk"* (C2).

De verbindende dynamiek zit vervat in de basisideologie van learning communities, in de ontstaansreden van LC Nevenstroom, maar ook in de beoogde leerprocessen. Leren wordt sterk gekoppeld aan het doel van gemeenschapsvorming: het creëren of betrokken worden op nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid, uitgaande van een grote diversiteit. We verwezen reeds naar het feit dat in Citizennes kijk op sociale cohesie in de samenleving precies de aanwezige diversiteit als uitgangspunt wordt genomen, en dat kwetsbare groepen integraal deel uitmaken van het sociale cohesieproces (cf. p. 13).

In 8.1.1 geven we aan hoe Nederlands leren ingezet wordt als manier om maatschappelijke emancipatie te realiseren. Het gaat hier niet zozeer om de manier waarop Nederlands aangeleerd wordt, wel om de manier waarop vanuit een in essentie individueel leerproces gezocht wordt naar manieren om de groep als geheel te versterken. Nederlands leren vormt hier een hefboom tot deelname aan de samenleving.

> "'*Education is the most powerful weapon to change the world': educatie als middel om verandering te brengen en impact te genereren voor Brusselaars. Educatie als middel om het democratisch gehalte en de sociale cohesie van deze stad te verhogen" (*Citizenne, 2015: 32).

In 8.1.2 en 8.1.3 gaan we in op hoe in de groep ook van elkaar geleerd kan worden en hoe de deelnemers lezen om de sta te lezen en ze toe te eigenen. 8.1.4 zoomt in op de manier waarop Citizenne ook bij andere actoren subjectivering probeert te stimuleren.

Centraal in de paragrafen is het streven van Citizenne om deelnemers te laten inzien dat ze niet enkel de onmondige, kwetsbare en niet-volwaardige burgers zijn, maar individueel en als groep een waardevolle bijdrage aan de samenleving kunnen leveren. De leerprocessen die we hier beschrijven, leiden met andere woorden niet rechtstreeks bij tot solidariteit. Ze zetten in op het gevoel en besef van interdependentie en burgerschap als praktijk, in tegenstelling tot de nu vaak ervaren dependentie en onvolwaardige burgerschapsstatus.

8.1.1 Nederlands leren en oefenen als hefboom tot deelname aan het samenleven

> *"Taal maakt mij zwak. De rest hier geeft mij wel kracht. Taal is erg belangrijk om u echt sterk te voelen. Ik voel me sterk in het Arabisch. Als ik naar Molenbeek ga, naar de vele Arabische winkeltjes, dan voel ik mij niet minder"* (D1).

Zelfs in een meertalige, diverse en grootstedelijke context als Brussel blijkt Nederlands een onmisbare voorwaarde tot integratie en participatie. Citizenne kiest daarom voor een functionele invulling van geletterdheid. Met de focus op functionele geletterdheid wordt niet enkel het verbeteren van de taalvaardigheid beoogd, maar ook de verhoging van de toegang tot de stad. Wellicht de belangrijkste instapmotivatie van de deelnemers in LC Nevenstroom, is het zich kunnen bekwamen in het Nederlands door een oefenkans in een laagdrempelige en diverse groep. Voor hen gaat het dus in grote mate over **kwalificatie**: een leren in termen van het verwerven van kennis en vaardigheden, maar ook instrumenteler, in termen van het behalen van certificaten of diploma's (cf. Verschelden 2005: 362).

Hoewel vanuit het perspectief van de deelnemers kwalificatie het belangrijkst lijkt te zijn, zien we ook dat de professionals via het samen Nederlands leren ook **socialisatie** trachten mogelijk te maken. Het Nederlands leren is datgene wat de groep bindt en wat als middel tot gemeenschapsvorming wordt gezien.

> *"De plaats van het Nederlands in Brussel is een constante zoektocht. Maar waar zoveel verschillende talen gesproken worden, kan het belang van een gemeenschappelijke taal nauwelijks onderschat worden. Als kinderen op school allemaal een andere taal taal spreken, is het Nederlands wat hen bindt. Nederlands als inclusie in een meertalige context"* (Citizenne, 2015: 17).

Samen Nederlands leren wordt dan een manier waarop mensen zich leren verhouden tot de samenleving, als een vorm van participatie aan de samenleving. Zo wordt bijvoorbeeld ingespeeld op het luisteren naar elkaar tijdens presentaties, en wordt gewezen op de effecten van het opnemen van je GSM op een dergelijke activiteit. Dit kleine voorbeeld laat zien hoe professionals heel kleine en spontane zaken aanwenden, om in hun vormingsactiviteit tot reflectie over omgangsvormen en gemeenschapsvorming te komen. Het leren beheersen van het Nederlands kan ook tot **subjectificatie** leiden, gezien deelnemers ondervinden hoe ze via taal een positie in de samenleving innemen en hoe taal dus mee burgerschap medieert.

Leerprocessen worden sterk gemedieerd door tal van andere factoren en **randvoorwaarden**. In LC Nevenstroom zien we bijvoorbeeld hoe leren inherent bepaald wordt door burgerschap: de wijze waarop deelnemers kunnen, mogen en willen leren. Waar de uitstroom uit Brusselleer voornamelijk geduid wordt in termen van individuele beperkingen (leervermogen en leerattitude), wijst Citizenne ook op structurele en omgevingsfactoren die het leren bevorderen of bemoeilijken: armoede en uitsluitingsmechanismen zien de professionals als bedreigingen voor beoogde leerprocessen.

> *"Want armoede is niet alleen economisch hé. […] Door situaties, door armoede, doordat je geen brood op de plank hebt, problemen van huisvesting: 'waar ga ik slapen', doordat je veel zorgen hebt […] Dat zeggen we vaak, dat die taal dan miniem is, hé. Je hebt wel andere besognes, hé. […]. Om een taal te kunnen leren, moet je vrij van zorgen kunnen zijn"* (C1 & C2).

8.1.2 Leren van elkaar

In LC Nevenstroom wordt resoluut gekozen voor het leren in groep. Uit de interviews met deelnemers blijkt dat de werking van de groep sterk wordt gewaardeerd. Een belangrijk element hierin is de gelijkwaardigheid en openheid in de groep.

> *"Als ik hier kom, kan mijn hoofd even rusten, dan vergeet ik even mijn problemen. Als ik hier kom, dan voel ik mij zoals de andere mensen. Niet in een mindere positie, niet dat ik tekortschiet. Hier voel ik me gelijkwaardig aan de anderen* […]. *Hier, alle mensen zijn hetzelfde* […] *Door naar hier te komen heeft mijn persoonlijkheid, mijn zelfvertrouwen een boost gekregen. Ik voel me sterker"* (D1).

Vaak wordt verwezen naar de meerwaarde van het deelnemen aan activiteiten van Citizenne met een grotere diversiteit: de activiteiten waarop naast de deelnemers van LC Nevenstroom, vele andere deelnemers aanwezig zijn, waaronder ook Nederlandstalige Brusselaars. Een meer gemengde en diverse groep zou meer leerkansen inhouden.

> *"Maar met [het bezoek aan] Ieper hebben ze veel kunnen praten en zo. Omdat de groep zo gemengd was* […]. *Ik vind dat echt zo, als ge die kunt mixen met elkaar, dan is dat ook voor hen echt een kans om hun Nederlands te oefenen met iemand die dan sowieso graag het gesprek wil aangaan. Want dikwijls zijn dat mensen die ook in een isolement leven, al zijn dat autochtonen, maar die zijn dan misschien bejaard, hun kinderen zijn allemaal aan het werken en ze zien die niet zo vaak, ze komen speciaal voor ontmoeting op uitstap. En die vinden dat leuk dat dat iemand is van een ander land waar ze eens mee kunnen babbelen. En dan ziet ge dat ze dat Nederlands echt kunnen gaan gebruiken. Dat is een kans"* (C2).

Het 'groepsleren' dat hier wordt aangehaald, kan vooral worden begrepen in termen van **socialisatie**: samen leren is immers gemeenschap vormen (Gehre, 2005: 304). Daarbij wordt niet zelden gezocht naar iets wat men deelt. De professionals nemen hierin verschillende rollen op. Soms zijn ze stimulator, facilitator of inspirator, soms nemen ze een vormingsrol op (Serroen in Pianofabriek, 2012; Citizenne, 2012).

> *"Daar was een mix van vrouwen […]. Ze waren met een groepje naar het MAS in Antwerpen gegaan. Rond religies: Heilige boeken, heilige plaatsen. […] Ze hadden genen gids kunnen bemachtigen […], maar wat gebeurt er op dat moment: […] ge hebt er dus een paar katholieken, en ge hebt dan een aantal moslima's. En die hebben gewoon zelf aan elkaar zitten vertellen. […]. We hebben dat gewoon laten gebeuren, we zijn daar niet tussen gekomen. En dat is hét. Allez, dat vind ik ons overbodig maken en gewoon dat mogelijk maken dat zoiets gebeurt"* (C1).

Ook in het voorbeeld van het bezoek aan Ieper, en de gevoerde gesprekken over oorlog tussen de verschillende deelnemers, kon een gedeeld verlangen naar wereldvrede verbinding ontstaan overheen verschillen en overheen zeer verschillende persoonlijke verhalen.

In een activiteitenreeks rond talenten begin 2015, werden niet alleen de individuele talenten van de deelnemers verkend en in de kijker geplaatst, maar werd ook op groepsniveau gezocht naar wat de groep bindt, naar een gezamenlijke activiteit. Als groep werd besloten de LC een nieuwe naam te geven: 'De Bezige Bijtjes' (cf. 2.2). Het is ook in de professionele begeleiding van deze activiteiten dat de groep wordt ondersteund om ook steeds meer als groep te leren en gezamenlijke initiatieven uit te bouwen.

> *"Maar ge ziet ook […] op groepsniveau, dat er van elkaar geleerd wordt. […] In het begin zagen we dat de mensen meer kwamen als losse elementen, terwijl nu komen die meer als groep"* (C1 & C2).

8.1.3 Lezen en toe-eigenen van stad en netwerk

In 6.2 beschreven we hoe ontmoeting een voorwaarde tot en een vorm van solidariteit is. Heel wat deelnemers van de LC leven in sterk isolement en hebben een beperkt netwerk. Daarom zet Citizenne in haar activiteitenaanbod sterk in op het verkennen van de stad Brussel en van haar ruime (sociaal-)culturele aanbod. Het introduceren van deelnemers in andere plaatsen, voorzieningen en organisaties kan worden gezien als een vorm van kennisverwerving in termen van **kwalificatie**.

> *"We use to go out to see places. From there you learn what you don't know before, you see what you don't see before. It is a part of learning"* (D3).

> *"Here it is not mainly to learn Nederlands. But this group here is mainly for learning of Nederlands. You come here. You do different programs, but all in Nederlands. Not that we come here to learn Nederlands. We do things in Nederlands.* […] *You know that,* […] *visiting places from here, is a sort of learning also"* (D3).

Deelnemers geven het belang aan van het leren kennen van plaatsen, maar ook hoe ze op die plaatsen kunnen geraken. Hierdoor vergroot enerzijds hun eigen netwerk en anderzijds ontstaan zo ook nieuwe kansen op actorschap en interdependentie. Dit zien we bij de deelneemster die bananen ging bakken op school (cf. p. 26) en de deelneemster die bij het naaiatelier anderen kon helpen (cf. p. 24).

De grote inzet op het verkennen van de stad moet hier opnieuw worden begrepen binnen een verbindende dynamiek. Het gaat daarbij niet alleen om verbinding binnen de groep, maar vooral ook daarbuiten. In LC Nevenstroom wordt ingezet op het versterken en uitbreiden van de verbinding met de stad, en zo ook van deelnemers hun "geografische actieradius" en hun persoonlijke netwerk. Via de activiteiten tracht Citizenne het sociaal kapitaal van individuele deelnemers te vergroten.

> *"We willen naar een aantal doelen werken en als we daar in slagen, als we bij de mensen een eigen netwerk in de stad, hun thuis voelen, dat ze weten dat ze om de twee weken bij ons terecht kunnen en vandaar uit ook weer nieuwe dingen gaan doen. […] En dat van daaruit, […] dat zo wat begint uit te breiden"* (C1).

Het leggen van verbindingen met plaatsen, diensten en andere organisaties houdt aldus ook **socialisatie** in. Het gaat om een proces waarbij (relatieve) 'nieuwkomers' deel worden van tradities en praktijken, van culturele, politieke en sociale ordes. Het stelt de deelnemers als groep en als individu beter in staat om beroep te doen op het bestaande aanbod en dienstverlening, en meer deel te nemen en deel te hebben aan de samenleving. Deelnemers wijzen daarbij ook op de concrete meerwaarde die een nieuwe plaats voor hen oplevert. Het kan gaan om laagdrempelige plaatsen waar ze kunnen vertoeven, of een beroep kunnen doen op een aanbod of dienst. Concreet gaat het bijvoorbeeld om de kennismaking met een volkstuin in je eigen buurt, een plaats waar je voor een lage prijs boeken of spullen voor je kinderen kan kopen, of een atelier waar je je eigen kleren gratis kan herstellen.

> *"Dus, ge hebt zo die bonding en die bridging, maar ge hebt ook die linking, […]. En dat vind ik dan ook tof als we proberen om ze andere organisaties […] te leren kennen die iets kunnen betekenen voor hen. Want dikwijls in hun land [van herkomst] is dat niet, dat bestaat daar gewoon niet"* (C2).

De professionals van Citizenne koppelen het verkennen van de stad aan een brede kijk op geletterdheid (cf. 8.1.1), door bijvoorbeeld in te zetten op het 'lezen van de stad'. Door het verhogen van de leesbaarheid en het publieke karakter van de stad, ondersteunen deze professionals de positie van de deelnemers, in hun gebruik en dus ook in hun toe-eigening van de stad.

> *"'k Zou graag iets doen met Muntpunt, rond dat lezen,* […]*. En hm, ja lezen en de stad beleven en belezen en dingen doen.* […] *Maar eigenlijk is het de bedoeling om, samen met Brusselleer, iets op te starten rond lezen, maar evengoed dingen die op de ramen staan. Lezen is veel, hé. De stad lezen. Ofwel lezen in een boek. Of lezen n'importe. Maar gewoon met dat lezen, met taal bezig zijn en dan toch ook die stad beleven en dingen gaan doen"* (C1).

In de manier waarop de professionals leerprocessen ondersteunen om de toe-eigeningskansen van de stad te verhogen voor de deelnemers, wordt **subjectificatie voor ogen gehouden.**

> *"Als mensen zich betrokken voelen bij waar ze wonen en leven, dan creëer je eigenaarschap over de stad, waardoor ze vanzelfsprekend meer zorg gaan dragen voor die stad en voor elkaar"* (Macharis in Pianofabriek, 2012: 5).

> *"Het spoor 'grootstedelijke competenties' slaat op het actief burgerschap in de stad. Dat is ook steeds meer de toetssteen van Citizenne: 'wat draagt deze activiteit bij tot deze stad en haar inwoners?'"* (Serroen in Pianofabriek, 2012: 5).

De professionals zetten in op individuele versterking door middel van bijvoorbeeld talentontwikkeling, maar beogen ook **collectieve emancipatie** van de groep. Aan de ene kant zien we bijvoorbeeld dat met het traject rond het versterken van de talenten van de groep (zelf)reflectie wordt gestimuleerd over de positie in de maatschappij.

> *"Ze worden bijvoorbeeld vaak geconfronteerd met hun onvoldoende kennis van het Nederlands, maar als je dan eens een rondje doet met de vraag 'welke talen spreek je?', dan wordt meteen duidelijk hoeveel talen de groep spreekt. En dat ze dan ook de reflectie maken van dat klopt eigenlijk niet dat ze ons bestempelen als niet-taalvaardig, terwijl we wel 4-5 talen spreken, alleen niet de juiste"* (C4 & C3).

Wanneer de groep sterker wordt (cf. De Bezige Bijtjes, p. 12), wordt het ook mogelijk om, zij het met kleine stappen, meer naar buiten te treden en erkenning en ruimte als burgers op te eisen. Daarom zet Citizenne in op het creëren van een platform dat mensen tot hun recht laat komen, maar ook de toegang verhoogt tot burgerschap.

8.1.4 Kennis delen bij andere organisaties en instituties

Aan de andere kant wordt bij zowel Brusselleer als bij Citizenne de opgebouwde kennis en ervaring met deze specifieke groep deelnemers gedeeld binnen een netwerk van partnerorganisaties. Beide organisaties zien het als hun maatschappelijke opdracht om engagement op te nemen ten aanzien van deze groep door middel van het appelleren van partners op bestaande drempels en het bijdragen aan de toegankelijkheid van het brede Brusselse aanbod. De inspanningen om maatschappelijke participatie van deze burgers te faciliteren begrijpen we in termen van het faciliteren van **subjectivering** bij anderen.

> *"Door het regelmatig detecteren van vormingsbehoeften en grootstedelijke problematieken, kan Citizenne een sensibiliserende rol opnemen. Ze kan problemen en behoeften in kaart brengen en benadrukken en zo de beleidsmakers wakker schudden. Ze kan aan de alarmbel trekken. De armoede wordt steeds groter, rellen breken sneller uit, de vluchtelingenproblematiek heeft zijn grenzen bereikt,…"* (Citizenne, 2010: 34).

> *"Wij willen door dit project 'time-out' vragen, we willen deelnemers en het werkveld laten stilstaan en een maatschappelijk bewustzijn creëren dat deze mensen wel degelijk hun plaats hebben in de maatschappij en er zelfs een belangrijke meerwaarde kunnen genereren"* (Brusselleer & Citizenne, 2013: 11).

8.2 Een meer normerende dynamiek in basiseducatie

Zoals reeds eerder aangegeven zijn er verschillen aan te duiden tussen Citizenne en Brusselleer in zowel hun visie op leren, als in de wijze waarop educatie of het ondersteunen van individuele en collectieve leerprocessen wordt vormgegeven. In termen van leerprocessen, zien we dat basiseducatie zich, mede door haar inbedding in het onderwijsdomein, kenmerkt door meer normerende dynamieken.

In het omgaan met diversiteit constateren we dat de leerprocessen bij de professionals geduid worden als het ontwikkelen van interculturele competenties. Binnen het team van Brusselleer wordt het als professional leren omgaan met diversiteit gezien als een vorm van **kwalificatie.** De diversiteit in de groep kan een uitdaging vormen, maar wordt ook expliciet benoemd als een leerkans voor het professioneel handelen. Lesgevers grijpen concrete ervaringen en eventuele moelijkheden in het omgaan met culturele verschillen aan voor reflectie binnen het team en het stilstaan bij de concrete betekenis van het hanteren van een open cultuur. (B3).

Brusselleer moet er, gebonden binnen een onderwijskader, voor zorgen dat de cursisten aan het eind van een module een bepaald uitstroomniveau behalen, in dit geval op het gebied van Nederlandstalige geletterdheid. Deze uitstroomvereiste zorgt voor een sterke nadruk op leren als kwalificatie, binnen een normerende dynamiek. Wanneer de cursisten het vereiste niveau niet halen, wordt het traject na een bepaalde periode voor hen stopgezet. In die zin kan **LC Nevenstroom** in zijn essentie beschouwd worden als **een antwoord op een sterk normerende leerdynamiek**. Omdat men merkte dat er bij die groep alsnog een grote vraag naar oefenmogelijkheden voor het Nederlands was, ontstond LC Nevenstroom, waar het leren van de taal op een alternatieve manier wordt verbonden aan de alledaagse ervaring van het leven in de stad, en waar een verbindende dynamiek wordt beoogd en in de concrete praktijk vertaald.

Dat drempels en uitsluitingsmechanismen het eigen aanbod tekenen, wordt ook in Brusselleer beseft en als een bedreiging geformuleerd:

> *"Onze positie op het kruispunt van onderwijs-welzijn-sociaal-cultureel dreigen we te verliezen, omdat we veel sterker op het terrein van enkel onderwijs worden geplaatst. Dit kan een verenging van de opdracht betekenen en het loslaten van een deel van het doelpubliek"* (Brusselleer, 2012: 30).

Verschillende professionals in deze organisatie betreuren dat er te weinig ruimte is om alternatieve vormen van leren aan te kunnen bieden, omdat de organisatie dermate gebonden is aan modules en eindtermen. Daarom is het des te belangrijk dat er voor deze groep een alternatief kan worden geboden, zij het extern, en dat er intensief en complementair wordt samengewerkt met partners in

de non-formele educatie (B3). In de visietekst 'uitgeleerd bij Brusselleer' lezen we dan ook de nood aan zelfreflectie en **subjectificatie**.

> "*Volledig uitsluiten van uitgeleerdheid is niet mogelijk. Het is wel een opdracht van het centrum en van elke individuele lesgever om het aantal uitgeleerde cursisten zoveel mogelijk te beperken. Een regelmatige reflectie over onze werkwijze: Hoe geven we les? Hoe evalueren we? Het is belangrijk om op centrumniveau te investeren in expertiseontwikkeling van stagnerende en moeilijklerende cursisten. Een regelmatige analyse van ons zorgaanbod is eveneens noodzakelijk"* (Brusselleer, 2014b: 2).

Een opdracht die het centrum zich expliciet stelt, is het stimuleren van cultuurparticipatie van hun kwetsbaarder publiek, door bij te dragen aan een grotere toegankelijkheid van andere organisaties. Deze inspanningen begrijpen we, net als deze van Citizenne, in termen van een verbindende dynamiek.

> *"Wij zitten samen met de bibliotheken, […] wij hebben daar het reglement ook toegankelijk gemaakt, mee herschreven. Wij hebben hun rondleidingen mee vorm gegeven voor onze doelgroep, zodanig dat die mensen daar ook komen. […] Dat is een opdracht van ons centrum… en van de lesgevers. En ik denk, inderdaad ook, van de basiseducatie, want ik ben nu niet alleen Brusselleer aan het beschrijven"* (B1).

9. Solidariteit in spanningsvelden

Daar waar innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit ontwikkeld worden, ligt de betekenis, de vorm, de inhoud en de oriëntering van die solidariteit nog relatief open. We zien minstens zes spanningsvelden waarlangs solidariteit concrete invulling kan krijgen. De concrete context, het hier en nu, bepaalt steeds opnieuw mee welke specifieke posities op deze spanningsvelden de invulling van solidariteit meekrijgt. Maar ook beleidsmaatregelen en professionele interventies kunnen de positionering van plaatsgebonden vormen van solidariteit in diversiteit op die spanningsvelden faciliteren.

De vormen van solidariteit in diversiteit, zoals ze groeien in het hier en nu van de concrete praktijk van LC Nevenstroom, komen onvermijdelijk in verschillende spanningsvelden terecht rond het concept solidariteit. Achter de meer structurele vorm van solidariteit die besloten ligt in het engagement dat Citizenne opneemt ten aanzien van de doelgroep en de grote inzet op het verhogen van de kansen en mogelijkheden van de individuele deelnemers, gaan ook verschillende spanningsvelden schuil die we hierna, gedeeltelijk verweven met elkaar, verder uitwerken.

Het spanningsveld ‘consensus-conflict’ komt in deze case niet sterk naar voor en wordt daarom niet expliciet behandeld. Citizenne streeft naar een samenleving waar mensen met verschillende visies en levensbeschouwingen elkaar respecteren, bevragen en beïnvloeden (Citizenne, 2010: 10). Ze kiezen daarmee niet voor een consensus-model, maar gaan ook niet uit van conflict. Ook afstand-nabijheid komt in LC Nevenstroom niet naar voor als een echt spanningsveld. Als thema werd het wel reeds aangehaald bij de ‘interpersoonlijke praktijken’ (4.1 en 4.2) en vermeld als element bij ‘plaats’ (7).Als laatste komt ook het spanningsveld tussen onderhandelbare – niet-onderhandelbare solidariteit zoals uitgewerkt in het DieGem-kader niet naar voor op het niveau van interpersoonlijk praktijken. Dit spanningsveld speelt echter wel op een structureler niveau: het is net de niet-onderhandelbaarheid van de van overheidswege sterk gereguleerde onderwijscontext (cf. 2.3), die er mee toe heeft geleid dat Brusselleer en Citizenne samen op zoek zijn gegaan naar een nieuw alternatief aanbod voor deze groep mensen, met meer onderhandelbare marges. Binnen LC Nevenstroom wordt het programma en de leerdoelen immers mee vormgegeven door de deelnemers zelf. Het recht op onderwijs zou een universeel recht moeten zijn, maar is dat helaas niet. Er blijkt solidariteit op het niveau van organisaties nodig te zijn om dit recht voor eenieder te waarborgen.

9.1 Affirmatie - transformatie

Dit spanningsveld speelt op het niveau van de effecten van solidariteit. Solidariteit die integratie in een bestaande sociale orde veronderstelt, bevestigt bestaande sociale verhoudingen en maatschappelijke structuren. Solidariteit kan ook vorm krijgen op basis van een transformatie van sociale relaties en maatschappelijke verhoudingen.

In deze bestudeerde praktijk zien we dat solidariteit gestalte krijgt in het spanningsveld tussen integratie en transformatie, onder meer aan de hand van een toeleidingskwestie. De positie die Citizenne hierbij inneemt, is geen expliciete keuze tussen één van beide zijden, maar bevat elementen van zowel transformatie als affirmatie en lijkt net een zoektocht in te houden naar een gepaste positie.

Reeds in de opstart was deze learning community ook letterlijk een 'nevenstroom' of sidetrack naar het sociaal-culturele veld voor de residuele groep 'moeilijke leerders' waar basiseducatie niet langer mee kan werken in het bestaande aanbod. Het bestaan of ontstaan van deze groep mensen werd door Brusselleer niet aangegrepen als een kans om het eigen aanbod fundamenteel in vraag te stellen en te transformeren, maar werd vertaald in een toeleiding (warme overgang) naar een andere organisatie in een ander veld. Door in te gaan op deze vraag naar samenwerking, en te experimenteren met een werkvorm die beter aansluit op de noden en de leefwereld van de groep, heeft Citizenne een belangrijke meerwaarde weten te creëren voor de individuele deelnemers. Tegelijk blijft LC Nevenstroom echter een apart integratiecircuit voor een 'residu' van de basiseducatie. Daarmee verhindert Citizenne niet de ervaring van falen en uitsluiting die verschillende deelnemers overhouden aan deze overdracht, en blijven de heersende uitsluitingsmechanismen behouden.

Tegelijk zien we dat Citizenne, en gedeeltelijk ook Brusselleer, bijdragen aan een zachte transformatie, door drempels en grenzen waarop wordt gebotst aan te kaarten en er concrete acties rond op te zetten. Dit doen ze door transformatie aan te moedigen bij partnerorganisaties door middel van samenwerking. Enkele voorbeelden daarvan zijn adviesverlening rond toegankelijkheid vanuit expertise met een bepaalde doelgroep, activiteiten in andere organisaties (locaties) te laten doorgaan of omkadering/begeleiding te voorzien om het aanbod in groep te verkennen.

> "*Brusselleer is niet alleen. Wij hebben dus, en iedereen op zijn niveau […] de opdracht van ook binnen netwerken te zitten, zodanig dat je dit soort dingen mee kunt geven […]. Dat is onze plicht […]. Ik denk dat dat verschilt met een CVO, bijvoorbeeld, daar is dat veel minder. Dat netwerk is heel belangrijk"* (B1).

> *"Er is een héél groot aanbod in Brussel, maar die drempels zijn zo hoog […] Er is heel wat werk nog voor heel veel organisaties om heel veel drempels weg te werken. […]* Ook met

> *Paspartoe, de vrijetijdspas, zouden we eigenlijk ook wat meer mee aan de slag willen gaan. Da's tof, die boekjes, maar mensen gaan nooit vanuit zichzelf naar een theaterstuk gaan. Dus mochten wij dat van bij ons uit kunnen omkaderen…"* (C1).

In het toeleiden naar een hoogdrempelig aanbod, zonder de drempels zelf aan de kaak te kunnen stellen, schuilt echter ook het risico op affirmatie. Begeleidsters geven ook aan dat er grenzen zijn aan de handelingsruimte van professionals om tot transformatie in solidariteit te komen.

> *"Die grenzen waar je op botst om mensen verder te kunnen helpen. […] het feit dat ge ze verder niet kunt helpen of de weg wijzen en dat gaat niet om hun handje vast houden, hé. Want op sommige momenten sta je voor situaties […], waarbij we zien van 'ge kunt niet in de situatie blijven zoals ge nu zijt. Er moet iets veranderen'. Soms wil je veel meer doen en dan stuit ge zo tegen de dingen van de maatschappij waar ge niet verder kunt. En dat vind ik wel hard. Soms zou je willen zeggen: daar is een plek, daar kunt ge naar toe, maar dat is er gewoonweg niet"* (C1).

Tegelijk onderneemt Citizenne verschillende pogingen om dit binnen de eigen organisatie open te trekken en de deelnemers op te nemen in het meer universalistische 'open' aanbod van Citizenne. Dit doen ze door deelnemers van LC Nevenstroom uit te nodigen en te begeleiden naar activiteiten in het open aanbod, hen op te nemen in de vrijwilligerswerking en te experimenteren met gezamenlijke activiteiten en uitwisseling met andere bestaande groepen.

9.2 Universalistisch – particularistisch

Iedereen kan in principe deel uitmaken van solidariteitsmechanismen. Is dat het geval dan spreken we over een **universele** invulling van solidariteit. Blijft de solidariteit beperkt tot specifieke groepen op basis van kenmerken zoals afkomst, gender of leeftijd dan spreken we van een **particularistische** invulling.

Zoals reeds aangegeven in sectie 3.2 zijn de gehanteerde visies op diversiteit van belang om dit spanningsveld hier ten volle te begrijpen. In de omgang tussen de deelnemers en de professionals onderling, zien we enerzijds veel erkenning en waardering van (individuele) verschillen en van culturele diversiteit. Anderzijds stellen de professionals alles in het werk om een open sfeer van gelijkwaardigheid te installeren en uit te dragen.

Een learning community is eerder een universalistisch concept of filosofische gedachte dan een organisatie, die velerlei vormen kan aannemen (De Vriendt, 2005). Toch zien we in deze case een voornamelijk particularistische en in zekere zin ook residuele benadering. LC Nevenstroom is een apart en particularistisch aanbod dat werd opgezet voor een specifieke doelgroep die bij Brusselleer uit de boot valt. Ook het aanbod waarvan deze deelnemers binnen Brusselleer gebruik maken of maakten, kan geduid worden als een particularistisch initiatief: een apart aanbod voor traaglerende anderstalige laaggeschoolden. De Alfa+groep (cf. 2.1) is immers reeds een verbijzondering van de

universalistisch filosofie die achter basiseducatie steekt, namelijk deze van het recht op educatie voor iedereen. In het stimuleren en ondersteunen van een specifiek aanbod voor deze groep, toont Citizenne zich solidair met een groep mensen die op verschillende manieren wordt uitgesloten. Vele van deze mensen zijn immers niet alleen verplicht uit te stromen uit basiseducatie (op basis van testresultaten en objectieve maatstaven ontwikkeld om stagnatie vast te stellen), maar ook om diverse andere maatschappelijke uitsluitingsmechanismen, vaak gebaseerd op hun burgerschapsstatus.

9.3 Economisch - cultureel

Dit spanningsveld gaat over waar die solidariteit precies betrekking op heeft. Gaat het over economische solidariteit en dus toegang tot of herverdeling van materiële hulpbronnen of gaat het (ook) over het erkennen en respecteren van culturele verschillen?

In de praktijk van LC Nevenstroom wordt sterk ingezet op culturele erkenning, niet enkel binnen de groep (cf. p. 10-11), maar ook in de gezamenlijke activiteiten in het open aanbod en in andere acties die Citizenne op touw zet, los van LC Nevenstroom (bijvoorbeeld de denktank beeldvorming islam). De begeleidsters scheppen in tal van activiteiten de leeromgeving waarin (culturele) diversiteit als meerwaarde kan worden ervaren en waarin ruimte voor individuele erkenning en onderlinge verbinding ontstaat.

In de concrete praktijk van LC Nevenstroom zien we op het eerste zicht slechts enkele elementen van solidariteit op basis van economische herverdeling, zoals bijvoorbeeld door middel van het gebruik van de Paspartoe vrijetijdspas. En hoewel economische herverdeling tijdens groepsactiviteiten weinig gethematiseerd lijkt te worden, heeft men als individuele professional en al organisatie weldegelijk oog voor het economische en voor vormen van structurele ongelijkheid. Het is een spanningsveld dat op het niveau van de organisatie zeer bewust wordt weggenomen, bijvoorbeeld door alle activiteiten gratis aan te bieden en door op uitstap te gaan naar (financieel) haalbare en laagdrempelige plaatsen, waar deelnemers ook nadien nog terug naartoe kunnen.

> *"Het is voor ons een keuze om hier heel veel middelen aan te besteden, omdat we weten dat als we een bijdrage vragen, dit een drempel en een spanning zal creëren waardoor niet iedereen meer kan meegaan. Het feit dat we die spanning wegnemen, zorgt wel voor een vicieuze cirkel in onze maatschappij. Er zijn steeds minder organisaties, die deze spanning kunnen wegnemen, waardoor ze juist groter wordt. Het wordt ook niet aangemoedigd om deze spanning weg te nemen, integendeel, iedereen moet steeds meer zelfvoorzienend zijn en andere inkomstenbronnen aanboren. Maar hoewel we in 2011 25% van onze middelen hebben moeten inleveren, maken we vandaag nog steeds die keuze en zullen we ze ook in de toekomst nog maken, omdat we vinden dat dat onze opdracht is, hier in Brussel"* (C3).

Ook in beleidsdocumenten rond de aanpak van laaggeletterdheid klinkt bijvoorbeeld ook de economische zorg door voor het doorbreken van de armoedecirkel (Debruyne et al., 2015):

> *"Hoewel we in één van de meest welvarende regio's van de wereld wonen, is armoede niet weg te denken uit onze samenleving. Vanuit het welzijns – en armoedebestrijdingsbeleid wordt er een link gelegd tussen laaggeletterdheid en armoede. Men gaat uit van een brede definitie van armoede. Armoede gaat namelijk niet alleen over werk en inkomen, maar ook over de mate waarin mensen deel kunnen nemen aan de samenleving en zichzelf kunnen ontwikkelen. De aanpak van laaggeletterdheid is een middel om de armoedecirkel te doorbreken"* (Departement Onderwijs en Vorming, 2011: 68).

10. Besluit

In het kader van DieGem onderzoeken we hoe (nieuwe) vormen van solidariteit ontstaan op plaatsen waar mensen van diverse afkomst elkaar tegenkomen. De case van LC Nevenstroom betreft een groep deelnemers die zeker in termen van etnisch-culturele diversiteit vrij divers is, maar wel een zwakke sociaal-economische positie met elkaar deelt. Deze groep komt tweewekelijks samen onder begeleiding van sociaal-cultureel werkers en geeft vorm aan een individueel en collectief leerproces volgens het principe van een learning community. Het gaat dus om een case van (non-formeel) leren binnen een vrijetijdscontext, waarin het leren zich voornamelijk focust op het oefenen van het Nederlands, het leren in en van de groep en het lezen en toe-eigenen van het netwerk en de stad.

LC Nevenstroom gebruikt de werkplek van Citizenne als uitvalsbasis, die een soort anker- of nestfunctie heeft voor de groep: het is een veilige en vertrouwde omgeving voor een relatief besloten groep. Vele activiteiten gaan echter ook door op verplaatsing, elders in de stad. In die zin is deze fysieke uitvalsbasis ook een relationele plaats: een belangrijke knoop in een web of stedelijk netwerk. Echter, vanuit het perspectief van de deelnemers blijkt Citizenne als 'plaats' een diffuse plaatsidentiteit te hebben. De verwijzingen naar de groep (LC Nevenstroom), de plaats (Steenkoolkaai) en de organisatie (Citizenne) lopen sterk door elkaar. Het behoren tot een groep die samen activiteiten onderneemt, lijkt een sterkere *sense of place* te genereren, dan de fysieke plaatsen waar deze activiteiten worden georganiseerd.

In het hier en nu van LC Nevenstroom zien we binnen de deelnemersgroep verschillende interpersoonlijke praktijken van solidariteit ontstaan. Deelnemers tonen hun bezorgdheid en betrokkenheid ten aanzien van elkaar en van anderen, maar komen ook tot concrete hulp en zorg voor elkaar. In zekere zin gaat het om **'lichte' vormen van solidariteit**, die echter van grote betekenis zijn in het leven van de deelnemers. Dit *caring about* en *caring for* ontstaat voornamelijk in nabijheid en komt overwegend voort uit interdependentie als bron voor solidariteit, maar ook uit ontmoeting. Ontmoeting geeft namelijk aanleiding tot het besef van gedeelde ervaring. Door de ontmoetingen is de groep voor vele deelnemers ook één van de weinige plaatsen waar zij een vorm van (lots)verbondenheid ervaren en waar ze hun relaties in en met de stad kunnen uitbreiden en verknopen.

Meer **structurele vormen van solidariteit** situeren zich in het voorwaardenscheppende karakter van de professionele interventie van Citizenne: het werken aan de voorwaarden die nodig zijn om tot solidariteit te kunnen komen. Dit uit zich enerzijds in de begeleidingsstijl en de wijze waarop leeromgevingen worden mogelijk gemaakt, teneinde individuele ontplooiingsmogelijkheden te ondersteunen. Anderzijds zien we dit vertaald in het structurele engagement dat de organisatie

opneemt ten aanzien van een groep mensen die uit de boot dreigt te vallen, door middel van het ondersteunen van LC Nevenstroom als een aangepast aanbod, en door het helpen verlagen van drempels in het institutionele Brusselse netwerk.

Deze structurele vormen werken door in de lichte vormen van solidariteit, onder meer via burgerschap. Een benadering van burgerschap als praktijk zien we weerspiegeld in de visie en werkwijze van Citizenne als geheel. Tegelijk maakt deze case duidelijk dat burgerschap als praktijk nooit los kan gezien worden van burgerschap als status. De alledaagse realiteit van deze deelnemers laat net zien dat burgerschap sterk onder druk staat door invullingen van burgerschap in termen van rechten en plichten en in termen van status. Veel van deze deelnemers hebben een 'onvolledige burgerschapsstatus', en zien zich mede daardoor beperkt in het effectueren van hun rechten of in het gebruik maken van het aanwezige aanbod in Brussel. Taalverwerving en geletterdheidsverhoging worden vanuit verschillende beleidsdomeinen beschouwd als een sleutel tot burgerschap. Wanneer we dit tegen de achtergrond zien van de maatschappelijke tendens om de primaire verantwoordelijkheid voor het eigen leerproces bij het individu te leggen, dan wordt leren een opgave voor iedereen in de samenleving waarbij de reële verschillen in mogelijkheden en kansen tot leren buiten beeld dreigen te blijven. De burger die niet investeert in zijn eigen leerprocessen wordt dan (mede-)verantwoordelijk gesteld voor het eigen risico op sociale uitsluiting (De Droogh & Verschelden, 2009). Precies de ervaren uitsluitingsmechanismen en drempels in de samenleving zijn een belangrijke bestaansreden van LC Nevenstroom. Citizenne neemt als organisatie met dit initiatief een engagement op ten aanzien van een uitgesloten groep mensen.

De praktijk van LC Nevenstroom tekent zich af in de diverse Brusselse context en tegen een vrij complexe institutionele en beleidsmatige achtergrond. De doorstroom van een specifieke groep uitgeleerde cursisten uit de basiseducatie naar een leergemeenschap in Citizenne, refereert ook aan een historische verschuiving in de verhouding tussen onderwijs en sociaal-cultureel werk. De verschillende beleidscontexten, maar ook uitgangspunten van basiseducatie en het sociaal-cultureel volwassenenwerk zien we vertaald in verschillende visies op diversiteit, maar ook op leren. In LC Nevenstroom zien we dat de verschillende aspecten en invullingen van diversiteit niet worden gezien als een probleem, maar als een realiteit en uitgangspunt voor de praktijk. Hoewel in de praktijk een erg waarderende visie op diversiteit klinkt, ligt in het omgaan met deze enorme stedelijke diversiteit, ook de uitdaging besloten om tot nieuwe vormen van solidariteit te komen.

Op het gebied van leren valt in LC Nevenstroom vooral een verbindende dynamiek op. De professionele interventie schept de leeromgeving en de voorwaarden om aan de hand van diverse activiteiten tot individuele en collectieve emancipatie van de deelnemers te komen. De onderwijsomgeving waar basiseducatie deel van uitmaakt, wordt daarentegen gekenmerkt door een

meer normerende dynamiek. De modulering en certificering van leerprocessen in basiseducatie, blijkt een kleine en schijnbaar onvermijdelijke restgroep van uitgeleerden te genereren. De selectiviteit van het onderwijssysteem zorgt zo voor een reproductie van ongelijkheden. Met de inzet op talent binnen LC Nevenstroom zoekt Citizenne naar een meer waarderende en verbindende benadering, waarin deelnemers positieve en versterkende leerervaringen kunnen opdoen. Door toeleiding naar een ruimer aanbod te begeleiden en door actief drempels en grenzen aan te kaarten binnen het netwerk van partnerorganisaties, wordt bijgedragen aan een zachte transformatie in het veld. Deze structurele vorm van solidariteit balanceert echter op het spanningsveld tussen affirmatie en transformatie. Het opvangen van de groep uitgeleerden uit de basiseducatie mag dan een belangrijke meerwaarde creëren voor de deelnemers, de bestaande uitsluitingsmechanismen worden met dit initiatief niet verhinderd. Gegeven de achterliggende beleids- en beoordelingslogica's blijkt het ook niet evident om met deze groep te werken, omwille van de grote financiële en personele investering en de intensiteit en contextgevoeligheid van de begeleiding.

De case van LC Nevenstroom laat zien dat om tot een gedegen analyse van de solidariteit in diversiteit te komen het niveau van interpersoonlijke praktijken te beperkt is en dat het ook cruciaal is om na te gaan op welke wijze de professionele interventies en de achterliggende beleidslogica's vormen van solidariteit mogelijk of onmogelijk maken. Deze drie niveaus werden in het rapport geïntegreerd besproken, om te laten hoe ze op elkaar ingrijpen.

11. Bibliografie

11.1 Geanalyseerde documenten

Brusselleer (2012). *Beleidsplan Brusselleer 2013-2018*. Brussel.

Brusselleer (2014a). *Werkingsverslag CBE Brusselleer 2013-2014*. Brussel.

Brusselleer (2014b). *Visie tekst: Uitgeleerd bij Brusselleer.* Brussel.

Brusselleer (2014c). *Uitstroomprocedure*. Brussel.

Brusselleer (2014d). *Competentieprofiel leerkrachten.* Brussel

Brusselleer (2014e). Bouwstenen Geleerd Met Brusselleer. Brussel

Brusselleer & Citizenne (2013). *Nevenstroom naar het socio-culturele veld*. [Evaluatierapport t.a.v Impulsfonds voor Migrantenbeleid]. Brussel.

Citizenne (2010). *Beleidsplan 2011-2015*. Brussel

Citizenne (2012). *Voortgangsrapport 2011-2012. Verhoog je kansen, zet ons in.* Brussel: Citizenne Vormingplus Brussel vzw

Citizenne (2015). *Citizenne 2020: de stad als canvas, 200% Bruxels. Beleidsplan 2016-2020*. Brussel.

Federatie Centra Basiseducatie (n.d.). *Missie en visie sector Centra voor basiseducatie*. Brussel.

Pianofabriek (2012). Citizenne maakt leren plezant. Interview met An Macharis en Benedicte Serroen. *Fabriekslawaai, 11*, 4-5.

Socius (n.d.). *Learning communities van cursisten basiseducatie: praktijkvoorbeeld.* Webartikel, geraadpleegd via http://www.socius.be/Learning+communities+van+cursisten+basiseducatie

Vandeput, S. (2013). Project Nevenstroom: Brusselleerders laten doorgroeien. In: Citizenne. *V+Citizenne in zeven verhalen*. Brussel.

www.basiseducatie.be/

www.basiseducatie.be/brusselleer/

www.citizenne.be

www.vocvo.be

www.vormingplus.be

11.2 Beleidsdocumenten

Departement Onderwijs en Vorming (2011). *Beleidsevaluatie strategisch plan Geletterdheid Verhogen.* Brussel

Departement Onderwijs en Vorming (2012). *Strategische Plan Geletterdheid Verhogen* 2012-2016. Brussel

Departement Onderwijs en Vorming (2013). *Grondwettelijk Hof bevestigt verbod op onderwijs voor mensen zonder wettig verblijf. Persbericht Kabinet Vlaams Minister van Onderwijs, Jeugd, Gelijke Kansen en Brussel*. Geraadpleegd via http://www.ond.vlaanderen.be/nieuws/2013/03-14-G-Hof.htm

Stuurgroep Plan Geletterdheid (2013). *Visie en Missie Strategisch Plan Geletterdheid, tussentijds rapport aan de minister.* Brussel. Geraadpleegd via http://www.vocvo.be/sites/default/files/Visie%20en%20missie%20Plan%20Geletterdheid.pdf

Vlaamse Regering (1990). Decreet houdende de regeling van basiseducatie voor laaggeschoolde volwassenen.

Vlaamse Regering (2003). Decreet betreffende het sociaal-cultureel volwassenenwerk

Vlaamse Regering (2005). Besluit van de Vlaamse Regering, http://www.ond.vlaanderen.be/edulex/database/document/document.asp?docid=13710

www.vocvo.be , http://www.vocvo.be/geletterdheid/ik-ben-journalist-onderzoeker/plan

11.3 Academische referenties

Biesta, G. (2011). Learning democracy in school and society: Education, lifelong learning and the politics of citizenship. Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers.

Börjesson, I. (2013). Adult Literacy in Germany: Between the Right to Education and the Investment into Education. In: Boğaziçi University – ESREA (54-59). *Positioning and Conceptualizing Adult Education and Learning within Local Development.* Conference Proceedings. Istanbul: Boğaziçi University Press.

Bouverne-De Bie, M. (2002). Levenslang en levensbreed leren: wie heeft er behoefte aan? *Samenleving & Politiek, 9*(9), 33-41.

Debruyne, P., Van Bouchaute, B., Schuermans, N. & Oosterlynck, S. (2015). *Solidariteit in diversiteit: via theoretische kernconcepten en beleidsdocumenten naar een operationeel kader*. DieGem working paper D1.4. www.solidariteitdiversiteit.be

De Droogh, L. & G. Verschelden (2009). Van educatie naar leren en terug? Over de verschuivende plaats van leren en educatie in onze samenleving. In J. Brodala, G. Cuyvers, A. Devillé & G. Van den Eeckhaut (Red.) Met een dubbele lus. Prikkelend nadenken over Sociaal Werk (225-236). Leuven: Garant Uitgevers.

De Haene, J., De Droogh, F. Lamote (2015). *Veldanalyse soclaal-culturele praktijken - procesrapport*. HoGent [onuitgegeven onderzoeksrapport]

De Laeter, D., Lemahieu, T., Vermeersch, L., Wouters, P. (2013). *Sociaal-cultureel en educatief werk: het beleid in Vlaanderen: een wegwijzer*. Mechelen: Wolters Kluwer.

De Vriendt, J. (2005). Learning city Birmingham. Vlamingen leren uit een Engels voorbeeld. *WisselWerk, nov-jan,* p. 4-11.

De Wael, W. (2006). *Duurzaam levenslang leren - discours & learning communities als case.* Gent: Universiteit Gent. (masterproef neergelegd tot het behalen van de graad van master in het sociaal werk).

Gehre, G. (2005). Denken over leren in het sociaal-cultureel werk. In: Larock, Y., Cockx, F., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G, Vanwing, T. & Verschelden, G. (299-324). *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen.* Gent: Academia Press.

Heiden, S., Arents, S. & Vandenbroeck, M., (2003). *Buitenschoolse opvang in een (Brusselse) grootstedelijke context. Praktijk, pedagogiek en beleid van een meersporenbeleid*. *Eindrapport.* Gent/Brussel: VBJK-VGC.

Jacobs, R. (2013). Basiseducatie tussen emancipatie en systeembevestiging. *De democratische school*. Geraadpleegd via http://www.skolo.org/spip.php?auteur7227&lang=nl

Jacobs, R. & J. Van Doorslaer. (2000). *Het pomphuis van de 21ste eeuw. Educatie in de actieve welvaartsstaat.* Berchem: EPO

Ooijens, M. (2009). De wereld leren lezen. ICCO, http://www.search4dev.nl/download/323591/155025.pdf

Rogers, A. (2003). *What is the difference? A new critique of adult learning and teaching.* Leicester: NIACE.

Schuermans, N., Spijkers, F. & Loopmans, M. (2013). *Solidarity in human geography: responsibility, care, place and encounter.* DieGem working paper. www.solidariteitdiversiteit.be

Van Houte, S. (2008). *Basiseducatie in het spanningsveld tussen dialogaal leren en kwalificerend leren: wat is 'goed' methodisch handelen binnen lees- en schrijfpraktijken voor laaggeletterden in Vlaanderen?* Gent: Universiteit Gent. (masterproef neergelegd tot het behalen van de graad van master in het sociaal werk).

Van Wing, T., Vermeersch, L., Verschelden, G., Machiels, R., Vandenbroucke, A. (2003). *Evoluties en kenmerken van niet-formele educatie. Delphi-onderzoek bij de regionale volkshogescholen.* Onderzoeksrapport

Verschelden, G. (2005). Eenieder geboeid door levenslang leren? De plaats van sociaal-cultureel werk in het debat over levenslang leren en EVC. In: Larock, Y., Cockx, F., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G, Vanwing, T. & Verschelden, G. (343-367). *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen.* Gent: Academia Press.

Vettenburg, N. (1989). Jeugd en maatschappelijke kwetsbaarheid. In: Hazekamp, J. (1989). *Jeugd in bijzondere situaties*. Hasselt: Provincie Limburg, Culturele Aangelegenheden.

Lijst geïnterviewden

Organisatie	Functie	Code
Citizenne Vormingplus	Begeleider a LC	C1
	Begeleider b LC	C2
	Coördinator	C3
	Stagiair	C4
Brusselleer CBE	Directeur	B1
	Stafmedewerker	B2
	Lesgever	B3
Deelnemers LC Nevenstroom	Deelnemer 1, vrouw	D1
	Deelnemer 2, vrouw	D2
	Deelnemer 3, man	D3